

ΜΑΡΙΑ ΝΥΣΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ-ΠΕΛΕΚΙΔΟΥ

ΟΙ ΒΥΖΑΝΤΙΝΕΣ ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ ΣΠΟΥΔΕΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ.
ΑΠΟ ΤΟΝ ΣΠΥΡΙΔΩΝΑ ΖΑΜΠΕΛΙΟ
ΣΤΟΝ ΔΙΟΝΥΣΙΟ ΖΑΚΥΘΗΝΟ

Τὸν Διονύσιο Ζακυθινό, παράλληλα μὲ τὸ καθαρὰ ἐρευνητικὸ καὶ συνθετικὸ του ἔργο, ἀπασχόλησαν ἰδιαίτερα τὰ ἱστορικὰ ρεύματα καὶ οἱ ἰδεολογικὲς τάσεις, πού ἐπηρέασαν τὴ νεώτερη ἱστοριογραφία καὶ ἔπαιζαν καθοριστικὸ ρόλο εἰδικότερα στὴ μελέτη καὶ τὴν ἐρμηνευτικὴ προσέγγιση τοῦ Βυζαντίου καὶ τοῦ Ἑλληνισμοῦ στὴν ἱστορικὴ του πορεία. Μὲ τὴν εὐρυμάθεια καὶ τὴ μεγάλη παιδεία του, σὲ μιὰ σειρὰ διεισδυτικῶν καὶ πλούσια τεκμηριωμένων μελετῶν¹ ἐπιχείρησε νὰ προσεγγίσει καὶ νὰ ἐρμηνεύσει τὴν ἀφετηρία καὶ τὴν πορεία τῶν βυζαντινῶν σπουδῶν τὸν κρίσιμο 19ο αἰ., καὶ ταυτόχρονα νὰ προβάλει τὸ ἔργο καὶ τὴ συμβολὴ τῶν μεγάλων Ἑλλήνων ἱστορικῶν, πού ἔθεσαν τὶς βάσεις τῶν ἱστορικῶν σπουδῶν στὴν Ἑλλάδα. Ἰδιαίτερα τὸν συγκίνησε ἡ μορφή τοῦ Σπυρίδωνα Ζαμπέλιου, στὸν ὁποῖο, πρῶτος αὐτός, ἀφιέρωσε λαμπρὲς σελίδες, πού φώτισαν τὴν προσωπικότητα καὶ τὸ ἔργο τοῦ πρωτοπόρου Λευκάδιου στοχαστῆ. Ἡ μικρὴ μελέτη, πού ἀκολουθεῖ, ἔχει γιὰ στόχο νὰ ἐπισημάνει τοὺς κυριότερους σταθμοὺς τῶν βυζαντινῶν σπουδῶν, μὲ σημεῖο ἀναφορᾶς τοὺς δύο Ἑπτανήσιους ἱστορικούς, πού ἐπηρέασαν καίρια τὴν ἑλληνικὴ ἱστορικὴ ἐπιστήμη.

1. Σημειῶνω ἐνδεικτικὰ τὶς κυριότερες μελέτες: Δ. Α. ΖΑΚΥΘΗΝΟΥ, *Μεταβυζαντινὰ καὶ Νέα Ἑλληνικά*, Ἀθήναι 1978, καὶ εἰδικὰ τὰ ἄρθρα «Μεταβυζαντινὴ καὶ Νεωτέρα Ἑλληνικὴ Ἱστοριογραφία» (σελ. 23-66), «Αἱ ἱστορικαὶ σπουδαὶ γέφυραι πρὸς τὴν Δύσιν» (σελ. 392-404), «Σπυρίδων Ζαμπέλιος. Ὁ θεωρητικὸς τῆς Ἱστοριονομίας. Ὁ ἱστορικὸς τοῦ Βυζαντινοῦ Ἑλληνισμοῦ» (σελ. 529-553). Δ. Α. ΖΑΚΥΘΗΝΟΣ, «Le monde de Byzance dans la pensée historique de l'Europe à partir du XVIIe siècle: 1. Du Romantisme au Nationalisme, 2. Le point de vue des Epigones», *JÖBG* 15 (1966), σελ. 41-47 καὶ 89-96 (= *Byzance: Etat-Société-Economie*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1973, ἀρ. 1).

Ἡ ἀνάπτυξη τῶν βυζαντινῶν σπουδῶν στὴν Ἑλλάδα ἀρχίζει οὐσιαστικά στὰ μέσα τοῦ 19ου αἰώνα μὲ τὸν Σπυρίδωνα Ζαμπέλιο καὶ ὀφείλεται σὲ δύο παράλληλα φαινόμενα: στὴν ἀνανέωση τῶν μεσαιωνικῶν σπουδῶν στὴν Εὐρώπη μὲ τὸν Ρωμαντισμό, καὶ στὴν ἀναζήτηση τῆς ἐθνικῆς ταυτότητας καὶ τῆς ἱστορικῆς ἐνότητας τοῦ Ἑλληνισμοῦ στὴ μόλις ἀπελευθερωμένη καὶ ἀναγεννημένη Ἑλλάδα, ποὺ ἐπίσης εἶχε δεχθῆ ἔντονες ρωμαντικὲς ἐπιδράσεις. Τὰ δύο αὐτὰ φαινόμενα, τὸ πρῶτο καθαρὰ ἐξωγενές —τὰ πνευματικὰ ρεύματα καὶ οἱ τάσεις τῆς ἱστοριογραφίας στὴν Εὐρώπη—, τὸ δεύτερο περισσότερο ἐνδογενές —ἡ ἐθνικὴ καὶ πολιτικὴ ἰδεολογία στὴν Ἑλλάδα, ποὺ συμβαδίζει ὅμως μὲ τὴ γενικότερη τάση τῆς ἐποχῆς γιὰ τὴν ἀναζήτηση τῆς ἐθνικῆς ταυτότητας καὶ τῆς ἐθνικῆς ὁλοκλήρωσης—, θὰ ἐπηρεάσουν καθοριστικά, ὡς τὴ σύγχρονη ἐποχὴ, τὴν ἀνάπτυξη καὶ τοὺς προσανατολισμοὺς τῆς ἐλληνικῆς ἱστοριογραφίας.

Ἡ Ρωμαντικὴ κίνηση, ποὺ κυριαρχοῦσε στὴν Εὐρώπη τὸ 19ο αἰ., ὑπῆρξε μία ἀπὸ τὶς πιὸ σημαντικὲς πνευματικὲς ἐκδηλώσεις τῶν νεώτερων χρόνων. Ἐπηρέασε ὄχι μόνον τὰ γράμματα καὶ τὶς τέχνες ἀλλὰ, μὲ τὴ νέα ὀπτικὴ καὶ τὶς νέες μεθόδους ποὺ εἰσήγαγε, ἄσκησε ἀποφασιστικὴ ἐπίδραση στὶς ἱστορικὲς σπουδὲς καὶ στὴ νεώτερη ἱστοριογραφία². Σὲ ἀντίθεση πρὸς τὸν ὀρθολογισμό τοῦ 18ου αἰώνα, τοῦ αἰώνα τῶν Φώτων³, ποὺ ἀπὸ θρησκευτικὸ σκεπτικισμό περιφρονοῦσε τὸ Μεσαίωνα, ὁ Ρωμαντισμὸς ἀποκατέστησε τοὺς Μέσους Χρόνους σὰν μιὰ σημαντικὴ ἱστορικὴ περίοδο στὴν ἐξελικτικὴ πορεία τῶν λαῶν. Ἀντίθετα πρὸς τὸ εὐρὸ κοσμοπολιτικὸ πνεῦμα τοῦ Διαφωτισμοῦ, ποὺ ἀντιμετώπιζε τὸ ἀνθρώ-

2. PH. VAN TIEGHEM, *Le Romantisme dans la littérature européenne*, Παρίσι 1948, σελ. 1. Ἐπίσης Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑ, *Ἑλληνικὸς Ρωμαντισμὸς*, (Νεοελληνικὰ Μελετήματα 7), Ἀθήνα 1982, σελ. 3. Στὸ ἔργο συγκεντρώνονται παλαιότερες δημοσιεύσεις καὶ μελέτες, ποὺ ἀναλύουν διεξοδικὰ καὶ ἐρμηνεύουν τὸ φαινόμενο.

3. Γιὰ τὸ κίνημα τοῦ Διαφωτισμοῦ στὴν Εὐρώπη βλ. τὴν ἐμπεριστατωμένη μελέτη τοῦ Π. ΚΟΝΔΥΛΗ, *Ὁ Εὐρωπαϊκὸς Διαφωτισμὸς*, τόμ. 1-2, Ἀθήνα 1987. — ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς*, Ἀθήνα 1988. Ὁ Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ, σὲ σειρά μελετῶν ποὺ συγκεντρώθηκαν στὸ συνθετικὸ ἔργο του *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς*, 1η ἔκδ. Ἀθήνα 1977, 6η ἔκδ. 1993, μελέτησε σὲ βάθος τὸ φαινόμενο καὶ τὶς ἐπιδράσεις ποὺ ἄσκησε ἡ Φιλοσοφία τῶν Φώτων στὴν Ἑλλάδα.

πινο γένος στην ολόκληρά του, ο Ρωμαντισμός θεώρησε «την έθνική ιστορία ως τή μόνη άξια να μελετηθῆ» και τούς Μέσους Χρόνους ως τήν κατ' έξοχήν εποχή τῆς έθνικῆς διαμόρφωσης⁴. Έτσι περιόρισε βέβαια τούς όρίζοντες τῆς έρευνας, συνέβαλε όμως στην ανάπτυξη τῶν έθνικῶν ιστοριῶν, γιατί επέσυρε τὸ ενδιαφέρον στις έθνικές αξίες και σὲ ὅ,τι αὐτὲς αντιπροσώπευαν γιὰ τήν ιστορία και τὸν πολιτισμό. Πρέπει νὰ σημειωθῆ ὅτι ἡ ρωμαντικὴ κίνηση συνδέεται ἄμεσα μὲ τήν ανάπτυξη τῆς ιδέας τοῦ έθνους και τήν προσπάθεια δημιουργίας έθνικῶν κρατῶν⁵, προσπάθεια πού ἔκανε ἐπιτακτικὴ τὴ μελέτη τῆς έθνικῆς ιστορίας και τὴ στροφή πρὸς τὸ Μεσαίωνα, στὸν ὁποῖο ἔχει τὶς ρίζες τῆς ἡ έθνογένεση τῶν περισσότερων εὐρωπαϊκῶν λαῶν. Τὸ έντονο ενδιαφέρον γιὰ τήν έθνική ιστορία και τούς Μέσους Χρόνους, τὸ ὁποῖο προκάλεσαν αὐτὰ τὰ δύο παράλληλα, ἀλληλοσυμπληρούμενα και ἀλληλοεξαρτώμενα ρεύματα, ἐπηρέασε εὐνοϊκά και τὶς βυζαντινές σπουδές, πού ὁ «Διαφωτισμός μὲ τήν ἀντιϊστορικὴ του ἀλαζονεία εἶχε καταδικάσει σὲ ἀνυποληψία»⁶.

Τὸ ενδιαφέρον γιὰ τὸ Βυζάντιο στην Εὐρώπη δὲν ἐκδηλώθηκε βέβαια γιὰ πρώτη φορά τὸ 19ο αἰ. Ἡδη ἀπὸ τὸ 16ο αἰ. παρατηροῦνται στὴ Δύση οἱ πρώτες ἐκδηλώσεις ἐπιστημονικῆς προσέγγι-

4. E. FUETER, *Histoire de l'historiographie moderne*, Παρίσι 1914, σελ. 518 κ.έ. (μετάφρ. E. Jeanmaire ἀπὸ τὸ γερμανικὸ πρωτότυπο ἔργο *Geschichte der neueren Historiographie*, Μόναχο-Βερολίνο 1911).

5. Γιὰ τήν ἐμφάνιση τῆς ιδέας τοῦ έθνους, τὸν ὀρισμὸ και τὰ στοιχεῖα πού ἀπαρτίζουν τήν έννοια τοῦ έθνους ὑπάρχει ἐκτενὴς βιβλιογραφία. Ἀναφέρω ἐνδεικτικά: Δ. Α. ΖΑΚΥΘΗΝΟΥ, *Εἰσαγωγή εἰς τήν Ἱστορίαν τοῦ Πολιτισμοῦ*², Ἀθήνα 1955, σελ. 42 κ.έ.— FR. CHABOT, *L'Idée di Nazione*, Μπάρι 1961. *L'Idée de Nation*, (Institut International de Philosophie politique. Annales de Philosophie Politique, 8), Παρίσι 1969 (κυρίως τὰ ἄρθρα τῶν Polin και Entrèves). Πρβλ. και τήν ἐμπνευσμένη ὁμιλία τοῦ ERNEST RENAN, *Qu'est-ce qu'une Nation? Conférence faite en Sorbonne le 11 mars 1882*, Παρίσι 1882.— Στὴν Ελλάδα πρῶτος ὁ Γεώργιος Κοζάκης-Τυπάλδος χρησιμοποίησε συστηματικά τὸν ὄρο έθνος ἤδη τὸ 1839 και γι' αὐτὸ μπορεῖ νὰ θεωρηθῆ πρόδρομος τῆς «έθνικῆς» ιστοριογραφίας στην Ελλάδα τὸ 19ο αἰ., ὅπως παρατηρεῖ ὁ Γ. ΒΕΛΟΥΔΗΣ, *Jacob Philipp Fallmerayer και ἡ γένεση τοῦ ἑλληνικοῦ Ἱστορισμοῦ*, (έλλην. μετάφρ. ΕΜΝΕ-Μνήμων, Θεωρία και Μελέτες Ἱστορίας 5), Ἀθήνα 1982, σελ. 18-19.

6. G. OSTROGORSKY, *Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους*, ἑλλην. μετάφρ., τόμ. 1, Ἀθήνα 1978, σελ. 54.

σης, αλλά τότε ή Βυζαντινή αυτοκρατορία δέν είχε αντιμετώπιστῆ ὡς ἀθύπαρκτη ἱστορική ὄντότητα ἀλλά ὡς ὁ χῶρος πού διαφύλαξε τοὺς θησαυροὺς τῆς κλασικῆς ἀρχαιότητος. Ὡστόσο φωτεινὰ πνεύματα, ὅπως ὁ Ἱερώνυμος Wolff, καὶ οὐμανιστὲς λόγιοι, ὅπως ὁ Leonclavius, ὁ Meursius, ὁ Νικόλαος Ἀλεμάννος, ὁ Λέων Ἀλλάτιος, συνέβαλαν στὴν προσέγγιση τῶν πηγῶν τῆς Βυζαντινῆς ἱστορίας μὲ σημαντικὲς γιὰ τὴν ἐποχὴ τοὺς ἐκδόσεις καὶ μεταφράσεις στὰ λατινικά. Οἱ συμβολὲς ὅμως αὐτὲς δέν ἦταν συντονισμένες καὶ συστηματικὲς. Σ' αὐτὴ τὴν πρώιμη φάση τῶν βυζαντινῶν σπουδῶν σταθμὸ ἀποτελεῖ ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 17ου αἰ. ἡ ἐκδοσὴ τοῦ Corpus τῶν βυζαντινῶν πηγῶν τοῦ Λούβρου καὶ τὰ ἔργα τοῦ Ph. Labbe καὶ τοῦ Ch. Du Cange, πού θεμελίωσαν τὴ μελέτη τῆς Βυζαντινῆς Ἱστορίας πάνω στὴν ἔρευνα τῶν πηγῶν⁷.

Ὡστόσο ἡ προσπάθεια αὐτὴ ἀνακόπηκε τὸ 18ο αἰ., γιὰτὶ, ὅπως σημειώθηκε, ὁ Διαφωτισμὸς μὲ τὸν ὀρθολογισμὸ καὶ τὸ ἀντιθρησκευτικὸ τοῦ πνεῦμα ἔβλεπε μὲ περιφρόνηση ὅλο τὸ Μεσαίωνα καὶ ἀντιμετώπισε τὸ Βυζάντιο μόνον σὰν μιὰ παρηκμασμένη συνέχεια τῆς Ρωμαϊκῆς αυτοκρατορίας. Εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ ἄποψη τοῦ Βολταίρου, πού πίστευε ὅτι «ἡ ἱστορία τοῦ Βυζαντίου περιλάμβανε μόνον δημηγορίες καὶ θαύματα καὶ ὅτι ὑπῆρξε τὸ ὄνειδος γιὰ τὴν ἀνθρώπινη σκέψη»⁸, καὶ τοῦ Hegel, πού ἀφοριστικὰ σημείωνε ὅτι ἡ Βυζαντινὴ αυτοκρατορία, «ἄθλια καὶ ἀνισόρροπη μὲ τὰ πάθη της, ἔπνιγε τὴν ἀνάπτυξη κάθε εὐγενικῆς σκέψης ἢ πράξης»⁹. Μεγάλῃ ἐπίδραση στὴν ἀρνητικὴ ἀποτίμηση τοῦ Βυζαντίου ἄσκησε τὸ ἔργο τοῦ Montesquieu, *Considérations sur les causes de la grandeur des Romains et leur décadence*, ὁ ὁποῖος χαρακτηρίζει τὸ Βυζάν-

7. Βλ. χαρακτηριστικὰ ἔσα σημείωνε ὁ Ph. Labbe, *De byzantinae historiae scriptoribus ad omnes per orbem eruditos protrepticόν*, Παρίσι 1648, σελ. 5-6, γιὰ τὴν ἱστορία τῆς Ἀνατολικῆς Ἑλληνικῆς Αὐτοκρατορίας «τόσο ἐκπληκτικῆς σὲ γεγονότα, τόσο δελεαστικῆς σὲ ποικιλία καὶ τόσο ἀξιόλογης γιὰ τὴ μακροχρόνια διάρκειά της». Βλ. ἀναλυτικὰ γιὰ τὸ θέμα A. A. Vasiliev, *Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας*, ἑλλ. μ.ετ. ἀφ. Δ. Σαβράμη, Ἀθήνα 1955, σελ. 14-16. — Ostrogorsky, ὁ.π., σελ. 48-50.

8. Voltaire, *Le pyrrhonisme de l'histoire*, κεφ. 15.

9. G. W. F. Hegel, *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*, (Deutsche Bibliothek) 1989², σελ. 406-412.

τιο ως ένα «πλέγμα ἐπαναστάσεων, ἐξεγέρσεων καὶ αἰσχροτήτων»¹⁰ καὶ ἡ πολύτομη ἱστορία τοῦ Ch. Le Beau, ποὺ καθιέρωσε γενικότερα τὸν ὄρο *Bas-Empire* σὰν ἔκφραση τῆς ἀπαξίωσης τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας¹¹· καὶ κυρίως τὸ μνημειῶδες ἔργο τοῦ Ed. Gibbon, *History of the Decline and the Fall of the Roman Empire*, ποὺ ἔβλεπε στὸ Βυζάντιο «τὸ θρίαμβο τῆς βαρβαρότητας καὶ τῆς θρησκείας»¹². Τὰ ἔργα αὐτά, ἰδιαίτερα τοῦ Ed. Gibbon, ὁ ὁποῖος παρὰ τὴ μονομέρεια καὶ τὴν προκατάληψη ὑπῆρξε ἀναμφισβήτητα μεγάλος ἱστορικός μὲ ἐξαιρετο προσωπικὸ ὕφος, ἐπηρέασαν ἀρνητικὰ τὴν εὐρωπαϊκὴ σκέψη στὴν προσέγγιση καὶ κατανόηση τοῦ Βυζαντίου καὶ τοῦ βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ. Ἐνδεικτικὸ τῶν ἐπιδράσεων ποὺ ἄσκησε τότε στοὺς Ἑλληνας λογίους ἡ δυτικὴ διανόηση γιὰ τὴν ἀποτίμηση τῆς Βυζαντινῆς Ἱστορίας, εἶναι τὸ γεγονός ὅτι ἓνα εὐρὸ πνεῦμα ὅπως ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῆς (1748-1833), ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὸν Διαφωτισμὸ, θεωροῦσε τὸ Βυζάντιο ὡς ἐποχὴ παρακμῆς καὶ τυραννίας¹³.

Γι' αὐτὸ ἡ στροφὴ τῆς ἱστοριογραφίας ποὺ παρατηρεῖται μὲ τὴν Ρωμαντικὴ κίνηση ὑπῆρξε καθοριστικὴ γιὰ τὴν ἀποκατάσταση καὶ τῆς Βυζαντινῆς Ἱστορίας. Οἱ νέοι προσανατολισμοὶ τοῦ Ρωμαντισμοῦ συνέβαλαν ἔμμεσα στὴν ἀνάπτυξη τῶν βυζαντινῶν σπουδῶν ἀρχικὰ μέσα ἀπὸ συγγενῆ ἱστορικὰ πεδία ποὺ ἐνδιέφεραν ἄμεσα

10. Τὸ ἔργο (1η ἔκδ., Παρίσι 1734) ἀναφέρεται στὴν ἵδρυση τῆς Ρώμης καὶ στὴν ἀνάπτυξη τῆς Ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας, ἀλλὰ τὰ τέσσερα τελευταῖα κεφάλαια εἶναι ἀφιερωμένα στὸ Βυζάντιο.

11. CH. LE BEAU, *Histoire du Bas-Empire*, Παρίσι 1757-1786. Τὸ ἔργο ἐκδόθηκε ἀρχικὰ σὲ 21 τόμους, ἀλλὰ δὲν ὀλοκληρώθηκε. Σὲ νέα ἔκδοση (Παρίσι 1824-1836) ἀναθεωρήθηκε καὶ συμπληρώθηκε.

12. Τοῦ ἔργου (1η ἔκδ., Λονδίνο 1776-1788) ἔχουν γίνῃ πολλές ἐκδόσεις καὶ μεταφράσεις. Ἰδιαίτερα σημαντικὴ εἶναι ἡ ἐπτάτομη ἔκδοση τοῦ Ἀγγλοῦ βυζαντινολόγου J. B. BURY μὲ σημαντικὰ παρατηρήσεις καὶ προσθήκες (Λονδίνο 1896-1900).— Γιὰ τὴν ἔννοια τῆς παρακμῆς σὲ συνάρτηση μὲ τὸ Βυζάντιο, βλ. P. LEMERLE, «La notion de décadence à propos de l'Empire byzantin», *Classicisme et Déclin Culturel dans l'Histoire de l'Islam. Symposium de Bordeaux*, 1957, σελ. 263-272.

13. Βλ. τὶς ἀπόψεις τοῦ ΚΟΡΑΗ στὴν ἔκδοση Ἱπποκράτους *Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων. Traité d'Hippocrate Des airs, des eaux et des lieux. Traduction nouvelle par Coray*, Παρίσι 1800, I, σελ. CLXXVI κ.έ. (β' ἔκδ., Παρίσι 1816). Γιὰ τὴν ἐπίδραση ποὺ ἄσκησε ὁ Διαφωτισμὸς στὸν Κοραῆ καὶ στοὺς Ἑλληνας λογίους τῆς Διασπορᾶς βλ. ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, «Le point de vue des Epigones», σελ. 92.

τῆ Δύση, ὅπως εἶναι οἱ Σταυροφορίες, ἡ Λατινικὴ Ἀνατολή, ἡ Φραγκοκρατία, ἡ Βενετοκρατία κ.ἄ.¹⁴. Ἔτσι «μιὰ λατινικὴ Ἑλλάδα, ὅπως τὴν παρουσίαζαν ἀφελεῖς χρονογράφοι καὶ τὴ φώτιζαν οἱ ἀρχειακὲς πηγές, ἀποκαλύφθηκε σὲ ὅλη τῆς τὴ λαμπρότητα στὰ μάτια ἑνὸς κόσμου περήφανου γιὰ τὸ ἱστορικὸ του παρελθόν...», παρατηρεῖ ὁ Διον. Ζακυθινός¹⁵. Τὴν ἴδια ἐποχὴ, καὶ συγκεκριμένα τὸ 1828, ἄρχισε ἡ ἔκδοση στὴ Βόννη μιᾶς μνημειώδους σειρᾶς, τοῦ *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, ποὺ παρὰ τὶς ἀδυναμίες τῆς πρόσφερε τότε στοὺς μελετητὲς μιὰ πλούσια καὶ εὐχρηστὴ ἔκδοση τῶν πηγῶν. Ἐμπνευστὴς τῆς σειρᾶς ὑπῆρξε ὁ Barthold Georg Niebuhr, ὁ ὁποῖος εἶχε ἐπηρεαστῆ ἀπὸ τὴ ρωμαντικὴ κίνηση καὶ τὴ νέα ἀντίληψη τῆς ἱστοριογραφίας¹⁶.

Παράλληλα, ἡ Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση, ποὺ συγκίνησε τὸν κόσμο τῆς Δύσης, συνέβαλε στὴν ἐπανεκτίμηση καὶ τὸν ἐπαναπροσδιορισμὸ τῆς ἑλληνικῆς συμβολῆς στὴν παιδεία τῆς Εὐρώπης καὶ στὴ σύνδεση τῆς Ἀρχαίας μὲ τὴν Νέα Ἑλλάδα¹⁷. Τὸ γεγονός ἐπηρεάσε εὐνοϊκὰ καὶ τὴν ἀνάπτυξη τῶν βυζαντινῶν σπουδῶν. Ἀνάμεσα στὰ σημαντικὰ ἔργα ποὺ γράφτηκαν τότε πρέπει ἰδιαίτερα νὰ ἐξαρθῆ τὸ ἐπτάτομο ἔργο τοῦ φιλέλληνα George Finlay, *History of Greece from its Conquest by the Romans to the Present Time (B.C. 146-A.D. 1864)*, ποὺ ἄρχισε νὰ ἐκδίδεται τὸ 1844¹⁸. Οἱ σελίδες ποὺ ἀναφέρονται στὴ Βυζαντινὴ αὐτοκρατορία εἰσάγουν μιὰ νέα ἀντίληψη στὴν εὐρωπαϊκὴ ἱστοριογραφία καὶ ἀποτελοῦν ἄνενα κεφάλαιο ἀποκατάστασης καὶ ἐρμηνείας, μὲ νέες προοπτικὲς

14. Βλ. ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, «Du Romantisme au Nationalisme», σελ. 43-44.

15. Στὸ ἴδιο, σελ. 44.

16. Πρβλ. FUETER, *Histoire de l'historiographie moderne*, σελ. 502: «Ἡ ἀφετηρία τοῦ Niebuhr ἦταν ἀπόλυτα ρωμαντικὴ».

17. ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, «Du Romantisme au Nationalisme», σελ. 44-45.

18. Μὲ τὸ γενικὸ αὐτὸ τίτλο ἐκδόθηκε τὸ 1877 σὲ ἑπτὰ τόμους ἀπὸ τὸν H. Tozer τὸ σύνολο τῶν ἐπὶ μέρους ἔργων ποὺ ὁ Finlay εἶχε ἀπὸ τὸ 1844 ἀφιερῶσει στὴν ἱστορία τῆς Ἑλλάδος. Ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρει στὴ συνάφειά μας τὸ μέρος *History of Byzantine and Greek Empires from 716 to 1453*. Γιὰ τὸν G. Finlay (1799-1875), τὸ ἔργο του καὶ τοὺς δεσμούς του μὲ τὴν Ἑλλάδα βλ. ἐνδεικτικὰ VASILIEV, *Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας*, σελ. 25-29.

καί κατευθύνσεις»¹⁹, γιατί ό Finlay, έκτός τών άλλων συμβολών του, ύπῆρξε ό πρῶτος πού ἔστρεψε τήν προσοχή τών μελετητῶν στήν ἔσωτερική ἱστορία τοῦ Βυζαντίου. Ὡστόσο ἡ Εὐρώπη δέν εἶχε ἀκόμη συλλάβει τὸ πραγματικὸ νόημα τοῦ Βυζαντίου, τήν οἰκουμενικότητα τῆς παιδείας καί τῶν θεσμῶν του καί εἶχε παρερμηνεύσει τὴ σύνδεση τοῦ Βυζαντίου μὲ τὸν Ἑλληνισμό²⁰.

Στὴν Ελλάδα ἡ Ρωμαντικὴ περίοδος ἀρχίζει οὐσιαστικά τὸ 1830, ἀκριβῶς ὅταν ἡ ἴδρυση τοῦ ἀνεξάρτητου Ἑλληνικοῦ κράτους ἔκανε δυνατὴ τὴν ἀνάπτυξη τῆς ἑλληνικῆς ἱστορικῆς ἐπιστήμης²¹ καί ὅταν ἡ ἱστορικὴ θεώρηση ἀποτελοῦσε ἐθνικὴ ἀνάγκη καί αἵτημα τῆς ἐποχῆς.

Γιατὶ στὴν Ελλάδα καί πρὶν ἀλλὰ κυρίως μετὰ τὴν ἐθνικὴ ἀποκατάσταση παρατηρεῖται ἔντονη κρίση ἐθνικῆς συνείδησης, πού ἐπιδεινώθηκε ἀπὸ ἓνα ἐξωτερικὸ γεγονός: τὴ δημοσίευση τὸ 1830 καί 1836 τοῦ δίτομου ἔργου τοῦ Ph. Fallmerayer, *Ἱστορία τῆς Πελοποννήσου κατὰ τοὺς Μέσους Χρόνους*²², μὲ τὴν πολὺκροτὴ θεωρία

19. ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, «Du Romantisme au Nationalisme», σελ. 46.

20. Ἀκόμη στὶς ἀρχές τοῦ αἰῶνα μας, τὸ 1905, ὁ C. NEUMANN (*La situation mondiale de l'Empire byzantin avant les Croisades*, Παρίσι 1905, σελ. 11) παρατηροῦσε: «τὸ Βυζάντιο τῶν σχολαστικῶν καί τῶν μοναχῶν ἀποτελεῖ ἀπατηλὴ προθήκη... Για νὰ συλλάβουμε τὰ μεγάλα θεμελιώδη προβλήματα τῆς Βυζαντινῆς Ἱστορίας εἶναι ἀνάγκη νὰ καταρρίψουμε αὐτὸ τὸ παραπέτασμα». Πρβλ. H. HUNGER, «Τὸ Βυζάντιο στὴν Εὐρωπαϊκὴ ἱστορικὴ σκέψη τοῦ 20οῦ αἰῶνα», *Ἐποπτεία* 7 (1982), σελ. 365. ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, «Du Romantisme au Nationalisme», σελ. 67.

21. Βλ. σχετικὰ ΒΕΛΟΥΔΗ, *Jacob Philipp Fallmerayer καί ἡ γένεση τοῦ ἑλληνικοῦ Ἱστορισμοῦ*, σελ. 12-13.

22. PH. FALLMERYER, *Geschichte der Halbinsel Morea während des Mittelalters*, τόμ. 1-2, Στουτγάρδη 1830-1836 (ἀνατύπ. Ντάρμστατ 1965). Ὑπάρχει ἐκτεταμένη βιβλιογραφία πού ἀντικρούει τὴ θεωρία τοῦ Fallmerayer· ἐδῶ σημειώνω μόνο τὸ κλασικὸ ἔργο τοῦ Δ. Α. ΖΑΚΥΘΗΝΟΥ, *Οἱ Σλάβοι ἐν Ἑλλάδι. Συμβολὴ εἰς τὴν Ἱστορίαν τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἑλληνισμοῦ*, Ἀθήνα 1945. Βλ. ΒΕΛΟΥΔΗ, *Jacob Philipp Fallmerayer*, ὅπου ἀνάλυση τῶν τάσεων τῆς ἑλληνικῆς ἱστοριογραφίας τὸ 19ο αἰ. (σελ. 7-23) καί τοῦ καταλυτικοῦ ρόλου πού διεδραμάτισε ἡ θεωρία τοῦ Fallmerayer στὴν ἀνάπτυξη τῶν ἱστορικῶν, λαογραφικῶν καί γλωσσολογικῶν σπουδῶν στὴν Ελλάδα (σελ. 24 κ.έ.), καθὼς καί νέα ἐρμηνευτικὴ προσέγγιση τῶν θέσεων τοῦ Fallmerayer καί τῶν σκοπιμοτήτων πού ὑπηρετοῦσε: ἀντίθετα ἀπὸ ὅτι γενικότερα πιστεύεται, ὁ Fallmerayer εἶχε ταχθῆ κατὰ τοῦ πανσλαβισμοῦ καί ὑπὲρ τῆς ἀκεραιότητος τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας (σελ. 36 κ.έ.).

του για τὸν ἐκσλαβισμό τῆς ἐλληνικῆς φυλῆς. Ἡ θεωρία αὐτὴ ποὺ διατυπώθηκε σὲ μιὰ κρίσιμη ἐποχὴ —ὅταν ὁ Ἑλληνισμός, μετὰ τοὺς ἀγῶνες γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση ἀπὸ τὴ μακρόχρονη δουλεία, ἀναζητοῦσε τὶς ρίζες του καὶ τὴν ἱστορικὴ του ἐνότητα—, ἐπέδρασε καταλυτικὰ στὴν ἀνάπτυξη τῶν ἱστορικῶν σπουδῶν στὴν Ἑλλάδα. Γιατὶ συνέβαλε «εἰς τὸ νὰ μετατοπισθῆ ἡ ζήτησις περὶ τῶν πηγῶν τῆς ὑπάρξεώς του εἰς τὸ πεδῖον τῆς πραγματικῆς ἱστορικῆς ἐρεύνης»²³. Ὡστόσο, ἡ ἱστορικὴ συνείδηση τῶν Ἑλλήνων βρισκόταν τότε διχασμένη ἀνάμεσα σὲ δύο ἱστορικὲς περιόδους, τὴν ἀρχαιότητα καὶ τὸ Βυζάντιο: «Οἱ Ἕλληνες καὶ παλαιότερον, ἀλλὰ ἐντόνως κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην εἶχον σταθῆ διστακτικοὶ καὶ εἶχον διχασθῆ μεταξὺ δύο φωτεινῶν κέντρων τῆς παραδόσεως, δύο μεγάλων περιόδων τῆς ἱστορίας, δύο συμβόλων, τοῦ Παρθενῶνος καὶ τῆς Ἀγίας Σοφίας. Εἰς τὸν διχασμὸν τοῦτον παρενεβάλλετο, ἄλλοτε συμπορευομένη καὶ ἄλλοτε ἐναντιουμένη πρὸς τὴν παράδοσιν, ἡ ἀπὸ μακροῦ παρατηρουμένη ἰσχυρὰ ἔλξις πρὸς τὴν “πεφωτισμένην Εὐρώπην”»²⁴.

Οἱ κλασικιστές, ὅπως ὁ Νικόλαος Σαρίπολος, ὁ Στέφανος Κουμανοῦδης, ὁ Μ. Ποτλῆς, θεωροῦσαν ὡς ἐποχὴ καταστροφῆς καὶ «χάσμα» τὸ ἱστορικὸ διάστημα ποὺ ἐκτείνεται ἀπὸ τὴ ρωμαϊκὴ κατάκτηση ὡς τὴν Ἀλωση ἀπὸ τοὺς Τούρκους, ὅποτε τὸ ἐλληνικὸ πνεῦμα κατόρθωσε νὰ ἀποκατασταθῆ στὴ Δύση, καὶ κυρίως ὡς τὴν Ἐπανάσταση τοῦ 1821 μὲ τὴν ἐθνικὴ καὶ πολιτικὴ ἀποκατάσταση. Ἦδη τὸ 1841, ὁ Ἰακωβάκης Ρίζος Νερουλός, Πρόεδρος τότε τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας, ἔλεγε στὴν ἐτήσια συνέλευση τῶν ἐταίρων, ποὺ ἔγινε στὴν Πνύκα: «Ἡ βυζαντινὴ ἱστορία εἶναι ἀλληλένδετος σχεδὸν καὶ μακροτάτῃ σειρὰ πράξεων μωρῶν καὶ αἰσχυρῶν βιαιοτήτων τοῦ εἰς τὸ Βυζάντιον μετεμφυτευθέντος Ρωμαϊκοῦ Κρά-

²³ Ἀνάλογη ἄποψη διατύπωσε καὶ ὁ Π. Τ[ΖΕΡΜΙΑΣ], «Ποιὰ ἦταν τὰ κίνητρα τοῦ Fallmerayer; Ἡ σύγχρονη ἐρευνα γιὰ τὴ συνέχεια τοῦ ἑλληνισμοῦ», *Ἐλεύθερη Θεώρηση* 6 (1981), σελ. 54-56.

²³ Δ. Α. ΖΑΚΥΘΗΝΟΥ, «Ἡ ἐνότης τῆς Ἑλληνικῆς ἱστορικῆς παραδόσεως», *Νέα Ἐστία* 38 (1945), σελ. 950.

²⁴ ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Μεταβυζαντινὴ καὶ Νεωτέρα Ἑλληνικὴ Ἱστοριογραφία*, σελ. 62.

τους. Είναι στηλογραφία έπονειδιστος τῆς ἐσχάτης ἀθλιότητος καὶ ἐξουθενώσεως τῶν Ἑλλήνων»²⁵. Ὁ Ν. Σαρίπολος, στὸν ἐναρκτήριο Λόγο του στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν τὸ 1848 σημείωνε ὅτι μετὰ τὴ μάχη τῆς Χαιρωνείας «πέπλος μέλας δουλείας ἐπισκιάζει τὴν Ἑλλάδα, ἐποχὴ μακρᾶς καταστροφῆς, ἐποχὴ ἄγονος». Γι' αὐτὸ στὴ διδασκαλία του θὰ ἐπιχειροῦσε νὰ γεφυρώσει «τὰ δύο διεστῶτα [δηλ. τὴν ἀρχαία μὲ τὴ νέα Ἑλλάδα] ἀποστρέφοντες τοὺς ὀφθαλμοὺς ἀπὸ τοῦ ἀνά μέσον χάσματος»²⁶. Ὁ Στ. Κουμανούδης, στὴν ἀναζήτηση τῆς ἐνότητος τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, δέχεται ὅτι ὑπῆρξε «ἔθνος Ἑλληνικὸν καθ' ὅλον τὸν μέσον αἰῶνα...», ἀλλὰ «τὸ ἔθνος εἰς ἀμάθειαν περιπεσὸν ἐλεεινὴν, ὑπεῖκεν εἰς τὰ δεσποτικὰ δόγματα τῆς Καισαρικῆς ἀρχῆς... Αἴσθησις πολιτικῆς ὑπάρξεως ἔλειπεν ἐν τῷ λαῷ ἢ ἐκοιμᾶτο ὕπνον βαθύν». Καὶ συμπεραίνει ἀφοριστικὰ ὅτι εἶναι «τὰ μάλιστα ἀμφίβολον ἂν παρατεινομένης ἔτι τῆς ζωῆς τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους, ἦτο δυνατόν νὰ ἔλθωσιν οἱ Ἕλληνες εἰς ἐπίγνωσιν τῆς ἀληθοῦς αὐτῶν οὐσίας... Δὲν ἠγέρθη τὸ ἑλληνικὸν στοιχεῖον, ζωὴν ἔχον ἀληθινὴν εἰμὴ ἀφοῦ, καὶ τῆς μεγίστης συμφορᾶς ἐπελθούσης, τῆς ὑπὸ τῶν Τούρκων ἀλώσεως τοῦ Βυζαντίου, ἀνεγεννήθησαν τὰ ἑλληνικὰ γράμματα ἐν τῇ Δύσει»²⁷. Ὁ Μ. Ποτλῆς, στὸ ἐναρκτήριο μάθημά του στὸ Ἐκκλησιαστικὸ Δίκαιο τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας, θρηνεῖ τὴν παρακμὴ τῆς παιδείας, πού ὀφείλεται στὸν πολιτικὸ καὶ ἐκκλησιαστικὸ δεσποτισμὸ τοῦ Βυζαντίου, πού δὲν συγχωροῦσε «μηδεμίαν ἐλευθέραν κίνησιν τοῦ νοός»²⁸. Ἔτσι, οἱ κλασικιστές, ἐπηρεασμένοι ἀπὸ τὸ μεγαλεῖο

25. Πρακτικὰ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας, Ἀθήνα 1846, σελ. 104.

26. Ν. ΣΑΡΙΠΟΛΟΥ, Λόγος ἐκφωνηθεὶς τὴν 21 Ὀκτωβρίου 1848 κατὰ τὴν ἐναρξιν τῆς διδασκαλίας τῶν Ἀρχαίων Ἑλληνικῶν Πολιτευμάτων, Ἀθήνα 1848, σελ. 24.

27. ΣΤ. ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗ, Λόγος ἐκφωνηθεὶς τῇ 20 Μαΐου 1853 κατὰ τὴν ἐπέτειον ἐορτὴν τῆς ἰδρύσεως τοῦ Πανεπιστημίου Ὁθωνος, Ἀθήνα 1853, σελ. 24. Πρβλ. καὶ τὴν εἰσαγωγὴ τοῦ Κ. Θ. Δημαρᾶ στὴν ἐπανεκδόση τοῦ ἔργου τοῦ ΣΤ. ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗ, Συναγωγὴ νέων λέξεων ὑπὸ τῶν λογίων πλασθειςῶν ἀπὸ τῆς Ἀλώσεως μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων, Ἀθήνα 1980.

28. Μ. ΠΟΤΛΗ, Εἰσαγωγικὸν μάθημα εἰς τὸ Ἐκκλησιαστικὸν Δίκαιον τῆς Ἀνατολικῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας κατὰ τὴν ἐναρξιν τῆς διδασκαλίας τοῦ κατὰ πρῶτον εἰσαχθέντος εἰς τὸ Ἑλληνικὸν Ὁθῶνιον Πανεπιστήμιον μαθήματος τούτου γενομένην τὴν 18ην Νοεμβρίου ἐνεστῶτος ἔτους ,αωνθ', Ἀθήνα 1859, κυρίως σελ. 10 κ.έ. καὶ 13.

τῆς ἀρχαίας παιδείας ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὰ διδάγματα τοῦ Διαφωτισμοῦ, καταδικάζαν μιὰ ὀλόκληρη ἐποχή.

Ἡ μεγάλη προσφορά τοῦ Σπυρίδωνα Ζαμπέλιου (1815-1881) βρίσκεται ἀκριβῶς στὸ γεγονός ὅτι, ἐνῶ ἐπικρατοῦσαν αὐτὲς οἱ ἀντιλήψεις, ἀναζήτησε τὶς ρίζες τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ στοὺς Μέσους χρόνους, στὸ Βυζάντιο, καὶ προσπάθησε νὰ ἀποκαταστήσει τὴν ἱστορικὴ ἐνότητα τοῦ ἔθνους. Ἀσφαλῶς στὴ διαμόρφωση τῆς προσωπικότητάς καὶ τῆς ἱστορικῆς σκέψης τοῦ Ζαμπέλιου ἔπαιξε ρόλο ἡ ἐπτανησιακὴ του καταγωγή καὶ πιθανῶς ἡ προσωπικότητα τοῦ Ἀνδρέα Μουστοξύδη. Ἐπίσης ἐπέδρασε ἡ μακρὰ παραμονὴ του στὴ Δύση, ὅπου ἤδη εἶχε ἀρχίσει νὰ παρατηρεῖται στροφὴ πρὸς τὴ μελέτη τοῦ Μεσαίωνα, καὶ ἡ ἐξοικειώσή του μὲ τὰ νέα πνευματικὰ ρεύματα καὶ ἰδιαίτερα μὲ τὸ Ρωμαντισμό: Ἡ ἀναζήτηση τῆς ἐθνικῆς ἐνότητας ἦταν τότε γενικότερο αἶτημα σὲ ὅλη τὴν Εὐρώπη καὶ ἓνα ἀπὸ τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ τῆς Ρωμαντικῆς ἐποχῆς καὶ τοῦ μεγάλου 19ου αἰώνα, τοῦ αἰώνα τῶν ἐθνοτήτων· Γερμανοί, Ἴταλοί, Οὐγγροί, Σλάβοι, Ρουμάνοι, ἀγωνίζονταν μὲ ποικίλους τρόπους γιὰ τὴν ἐθνικὴ ἀποκατάσταση καὶ τὴν ἐνότητα τοῦ ἔθνους τους^{28α}. Ἀλλὰ κύριο ἐρέθισμα γιὰ τὸν Λευκάδιο ἱστορικὸ ὑπῆρξαν τὰ προβλήματα τοῦ παρόντος στὴν ἀναγεννημένη Ἑλλάδα, ἡ ὁποία ἀναζητοῦσε τὴν ταυτότητά της καὶ εἶχε ἀνάγκη ἀπὸ τὴ διαμόρφωση νέων θεσμῶν. Ἔτσι κυρίως στὰ δύο ὀγκώδη ἔργα του, στὰ *Ἄσματα δημοτικὰ τῆς Ἑλλάδος, ἐκδοθέντα μετὰ μελέτης ἱστορικῆς περὶ Μεσαιωνικοῦ Ἑλληνισμοῦ* (Κέρκυρα 1852), ὅπου μόνο 160 σελίδες ἀφιερώνονται στὰ τραγούδια, ἐνῶ ἡ ἱστορικὴ εἰσαγωγή ἐκτείνεται σὲ 595 σελίδες, καὶ στὸ *Βυζαντιναὶ Μελέται. Περὶ πηγῶν Νεοελληνικῆς Ἐθνότητος ἀπὸ Η' ἄχρι Γ' ἑκατονταετηρίδος μ.Χ.* (Ἀθῆναι 1857), μὲ 696 σελίδες κείμενο καὶ 102 σελίδες σημειώσεις, ἐπιχείρησε νὰ συγκροτήσῃ ἓνα πρωτοποριακὸ γιὰ τὴν ἐποχὴ του ἰδεολογικὸ σχῆμα, τὸ ὁποῖο βασιζόταν στὴν Ἱστορία ἀλλὰ εἶχε ὡς ἀφετηρία τὰ σύγχρονα προβλήματα τῆς χῶ-

28α. Πρβλ. ἀνάλογο φαινόμενο στὴ βαλκανικὴ ἱστοριογραφία: ΜΑΡΙΑΣ ΝΥΣΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ-ΠΕΛΕΚΙΔΟΥ, «Οἱ βαλκανικὲς σπουδὲς στὴν Ἑλλάδα», *Δωδώνη* 5 (1976), κυρίως σελ. 215.

ρας²⁹. Γιατί, διερωτᾶται, «πῶς δυνατόν νὰ σχηματίσῃ θεσμούς διαρκεῖς, ... ἐὰν προηγουμένως δὲν ἐξιχνιάσῃ τοὺς γενικοὺς νόμους, οἵτινες ἐκυβέρνησαν τὸ Γένος ἐν τῇ πορείᾳ τῶν αἰώνων;». «Τὰ προηγούμενα μόνον ἐμπεριέχουν τοὺς λόγους τῶν ἐνεστώτων»³⁰. Γι' αὐτὸ «ἀναχωροῦμεν πρῶτον ἀπὸ τῆς θέσεως εἰς ἣν εὕρισκόμεθα σήμερον, καὶ παρακολουθοῦντες τὴν ἀλληλουχίαν τῶν κυρίων γεγονότων, ἀνατρέχομεν εἰς τὰς ἀρχικὰς πηγὰς, διερευνῶντες καθ' ὁδὸν τῶν αἰτιῶν καὶ ἀποτελεσμάτων τὰς ἀμφιπεπλεγμένας ἀρτηρίας»³¹. Ἡ ἀφετηρία τοῦ ἐπομένως ἦταν ἐθνική, ἀλλὰ, νοῦς θεωρητικὸς καθὼς ἦταν μὲ τάση πρὸς τὴ Φιλοσοφία τῆς Ἱστορίας, προσπάθησε νὰ θεμελιώσῃ τὸ ἐθνικὸ αἶτημα μὲ μιὰ φιλοσοφικὴ θεώρηση καὶ νὰ διαμορφώσῃ ἓνα θεωρητικὸ σχῆμα, ἓνα ἰδεολογικὸ σύστημα. Τὸ σύστημα αὐτό, ποὺ βασίζεται στὴν ἀντίληψη τῆς συνεχοῦς ροῆς τῆς Ἱστορίας, ὀνόμασε «ἐπὶ τὸ ἐλληνικώτερον Ἱστοριονομίαν» καὶ «συνίσταται εἰς τὸ νὰ διερευνῶμεν, ἐν παντὶ χρόνῳ καὶ χώρῳ, τὰς ἀπορρήτους αἰτίας, αἵτινες ἐγέννησαν τὰς μεταβολὰς, καὶ τὰς σπουδαίας περιπτώσεις, ὅσαι συνέτρεξαν εἰς τὴν γένεσιν τῶν συμβεβηκότων»³².

Προσπαθώντας ἀκριβῶς νὰ ἀποκαταστήσῃ τὴν ἐνότητα τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορίας τόνισε τὴ μεγάλη σημασία τῶν Μέσων Χρόνων: «Ἡ δευτέρα καὶ μέση περίοδος, ὑπερεχόντως τῶν ἄλλων, ἐμπεριέχει τὸ νῆμα τῆς ἐνότητος καὶ ὀλομελείας, τὸν κρύφιον λόγον τὸν συνδυάζοντα τὴν ἀρχαίαν μετὰ τῆς ἐνεστώσης κοινωνίας... Ὁ

29. Ὁ Δ. Α. ΖΑΚΥΘΗΝΟΣ, «Σπυρίδων Ζαμπέλιος. Ὁ θεωρητικὸς τῆς Ἱστοριονομίας. Ὁ ἱστορικὸς τοῦ Βυζαντινοῦ Ἑλληνισμοῦ», *Μεταβυζαντινὰ καὶ Νέα Ἑλληνικά*, Ἀθήνα 1978, σελ. 529-553, εἶναι οὐσιαστικὰ ὁ πρῶτος ποὺ ἀνέλυσε καὶ πρόβαλε τὸ ἔργο καὶ τὴ συμβολὴ τοῦ Λευκάδιου διανοητῆ. Γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τοῦ Ζαμπέλιου βλ. κυρίως σελ. 529-533 καὶ σελ. 531, σημ. 1-2, τὴ σχετικὴ παλαιότερη βιβλιογραφία. Βλ. ἐπίσης Ν. ΣΒΟΡΩΝΟΥ, «Ὁ Σπυρίδων Ζαμπέλιος», *Μνήμων* 14 (1992), σελ. 11-20, ὁ ὁποῖος ἐξαίρει τὸ γεγονός ὅτι στὶς ἡμέρες μας τὸ πρωτοποριακὸ ἔργο τοῦ Ζαμπέλιου ἐπέσυρε τὸ ἐνδιαφέρον τῶν σύγχρονων Ἑλλήνων ἱστορικῶν γιὰ μιὰ νέα ἀνάγνωση τῶν θέσεών του. Πρβλ. ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΥ, «Ἡ ἱστορικὴ Σχολὴ τῆς Ἐπτανήσου», *ΝΕ* 12 (1915), σελ. 319-347.

30. ΖΑΜΠΕΛΙΟΥ, *Ἄσματα Δημοτικά*, σελ. 5 καὶ 9.

31. Στὸ ἴδιο, σελ. 18.

32. Στὸ ἴδιο, σελ. 19. Πρβλ. ΣΒΟΡΩΝΟΥ, «Ὁ Σπυρίδων Ζαμπέλιος», σελ. 14 κ.έ., ὅπου ἀνάλυση τῶν θεωρητικῶν ἀρχῶν τοῦ Ζαμπέλιου.

Μεσαιών είναι ό μέσος και ούσιωδέστατος και άρθριτικός κριτικός ό συναρμολογών λογικώς και φιλοσοφικώς τά προηγούμενα μετά τών έπομένων»³³. Γι' αυτό πρέπει ή Μέση Έποχή, «έγειρομένη έκ τής τέφρας και τής σκοτίας, να έπισταθί είς τήν προσήκουσαν εκείνην περίβλεπτον θέσιν, όπου τήν έγκατασταίνει ό Χριστιανισμός... Μόνον κατά τούτον τόν τρόπον ... δυνάμεθα να έλπίζωμεν ότι θέλουσί ποτε συναρμολογηθί αί διασπαρμέναι και διερρηγμέναι σελίδες τής πατρώας βίβλου πρός έπισκευήν ολομελείας και ένότητος»³⁴. Ό Ζαμπέλιος με μεγάλη ιστορική διορατικότητα συνέλαβε και υπογράμμισε τή σημασία σημαντικών γεγονότων και πνευματικών φαινομένων τής Βυζαντινής ιστορίας, όπως και τή σημασία τής γλώσσας και τόν πλούτο τής βυζαντινής γραμματείας³⁵. «Η άναγνώρισις του Μεσαιώνος ως κεφαλαιώδους περιόδου τής Έλληνικής Ιστορίας υπήρξε αίρια κατάκτησις τής Έπιστήμης και όρόσημον τής παρ' ήμίν ιστορικής διανοήσεως», τονίζει ό Διον. Ζακυθηνός³⁶. Έτσι με τό έργο του ό Ζαμπέλιος έγινε «ό άρχιτέκτων τής ιστορικής ένότητος του Έλληνισμού, ό όραματιστής και ό πρωτοπόρος»³⁷.

Αν ό Σπ. Ζαμπέλιος υπήρξε πρόδρομος και έμπνευστής, ό Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος (1815-1891) υπήρξε ό θεμελιωτής τών βυζαντινών σπουδών στην Ελλάδα. Ό Παπαρρηγόπουλος, ό όποιος όμολογεί τήν όφειλή του στον Ζαμπέλιο, έδωσε στις πυκνές ιδέες του Λευκάδιου ιστορικού τήν όριστική τους έκφραση³⁸. Με

33. ΖΑΜΠΕΛΙΟΥ, *Άσματα Δημοτικά*, σελ. 23.

34. Στο ίδιο, σελ. 16.

35. Πρβλ. ΖΑΜΠΕΛΙΟΥ, *Άσματα Δημοτικά*, σελ. 402 κ.έ. τίς προωθημένες και όξυδερκείς παρατηρήσεις του για τόν 11ο αί. Βλ. επίσης ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Βυζαντιναι Μελέται*, σελ. 5-63, τήν *Προθεωρία*, όπου ό συγγραφέας έκθέτει τίς άπόψεις του, άντικρούει τίς τότε λαθασμένες θέσεις και τονίζει, στίς σελ. 26 κ.έ., τή μεγάλη σημασία τής «γραμματολογίας του άνατολικού μεσαιώνος».

36. ΖΑΚΥΘΗΝΟΥ, «Σπυρίδων Ζαμπέλιος», σελ. 541.

37. Στο ίδιο, σελ. 551.

38. Ό Κ. Παπαρρηγόπουλος στην παρουσίαση του πρώτου τεύχους τής Ιστορίας του Έλληνικού Έθνους (*Πανδώρα*, Φεβρουάριος 1861) σημειώνει ότι τό έργο του, «συμφώνως μετά τών περι του Μεσαιωνικού Έλληνισμού σοφών συγγραφών του κ. Ζαμπελίου, θέλει συντελέσει είς άποβολήν πολλών και όλεθρίων προλήψεων»: βλ. Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑ, *Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος. Ιστορία του Έλληνικού Έθνους (Η πρώτη μορφή: 1859)*,

μελέτες, λόγους και άρθρα και κυρίως με τὸ μνημειῶδες ἔργο του, τὴν *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, ποὺ ἐκδόθηκε μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1860 καὶ 1874, ἀποκατέστησε τὴν ἐνότητα τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορίας³⁹. Ὅπως ὁ ἴδιος σημειώνει, «Ὅ,τι κυρίως ἐπιζητοῦμεν ἐν ταύταις ταῖς περὶ τὴν ἱστορίαν τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους μελέταις ἡμῶν εἶναι, τὸ ὁμολογοῦμεν, αὕτη τῆς ἑλληνικῆς ἐθνικότητος ἡ ἐνότης ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν νεωτέρων». Γιατὶ «ἐν τῇ ἐνότητι ταύτῃ κεῖται ἅπαν τὸ μυστήριον τοῦ μέλλοντος ἡμῶν»⁴⁰. Στὸ τρίπτυχο σχῆμα τοῦ ἔργου του Ἀρχαιότητα - Μέσοι Χρόνοι - Νεώτερος Ἑλληνισμὸς ἢ ἱστορία τοῦ Βυζαντίου κατέχει σημαντικὴ θέση. Στὸ πρῶτο μάθημα τοῦ ἔτους 1859-60 ὑπογραμμίζει ρητὰ «τοὺς ἐπιστημονικοὺς καὶ ἐθνικοὺς λόγους, δι' οὓς ὀφείλομεν νὰ ἐπιστήσωμεν ἰδιάζουσαν προσοχὴν εἰς τοῦτο μάλιστα τὸ μέρος τῆς ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους... Μὴ λησμονῶμεν δέ, ὅτι ἀμεσάτατοι ἀπόγονοι εἴμεθα ἰδίως τοῦ μεσαιωνικοῦ Ἑλληνισμοῦ, τῆς ἄλλως λεγομένης Βυζαντινῆς ἐποχῆς. Συνδεόμεθα βεβαίως πρὸ πάντων μετὰ τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος διὰ τῆς γλώσσης ἣν ὁμιλοῦμεν, διὰ τῆς χώρας ἐφ' ἧς ζῶμεν, διὰ τῶν παραδόσεων ἃς ἔχομεν, διὰ τῶν αἰσθημάτων ἅτινα τρέφομεν, διὰ τοῦ ὀνόματος τὸ ὁποῖον φέρομεν· ἀλλὰ συνδεόμεθα στενότερον ἔτι μετὰ τοῦ μεσαιωνικοῦ Ἑλληνισμοῦ οὐ μόνον δι' ὄλων τῶν δεσμῶν ἃς προηριθ-

³⁹ Ἀθήνα 1970, σελ. 26 σημ. 1.—Ὁ Στ. Κουμανούδης ἤδη τὸ 1851 δημιουργεῖ με σκωπτικὴ διάθεση τὸν ὄρο «Ζαμπελιο-Παπαρρηγοπούλειος ἱστορικὴ σχολή», γιὰ νὰ χαρακτηρίσει τὶς ἀπαράδεκτες κατὰ τὴν ἀποψή του νέες τάσεις τῆς ἱστοριογραφίας, ποὺ ἐκπροσωποῦσαν οἱ δύο ἱστορικοί. (Στὸ ἴδιο, σελ. 25).

³⁹. Στὸν Κωνσταντῖνο Παπαρρηγόπουλο, τὴν ἐποχὴ καὶ τὸ ἔργο του ἀφιέρωσε σημαντικὲς μελέτες καὶ ἀρθρα ὁ Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ· βλ. κυρίως *Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος. Ἡ ἐποχὴ του. Ἡ ζωὴ του. Τὸ ἔργο του*, Ἀθήνα 1986, ὅπου συγκεντρώνονται καὶ παλαιότερα μελετήματα. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Ἡ ἀνάσχεση τοῦ Διαφωτισμοῦ καὶ ὁ Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος*, Ἀθήνα (Δημοσιεύματα Παντείου Ἀνωτάτης Σχολῆς Πολιτικῶν Ἐπιστημῶν) 1977, σελ. 45-65. Πρβλ. Σ. ΚΟΥΓΕΑ, «Τὸ ἔργον τοῦ Κωνσταντῖνου Παπαρρηγοπούλου», *Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν* 5 (1930), σελ. 85-105.

⁴⁰. Κ. ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΥ, «Εἰσαγωγικὸς Λόγος» τῆς 16 Σεπτεμβρίου 1858, ἐφημ. *Ὁ Ἕλληνας*, 29.9.1858. Χαρακτηριστικὸ τῶν ἐθνικῶν στόχων του εἶναι ὅτι στὴν ἀγγελία γιὰ τὴν ἐκδοσὴ τῆς «Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους», (*Πανδώρα*, 1 Σεπτεμβρίου 1860), χρησιμοποιεῖ μιὰ φράση τοῦ Fr. Guizot: «Ὁ λαὸς ὁ μελετῶν καὶ γινώσκων τὴν ἱστορία αὐτοῦ κρίνει σχεδὸν πάντοτε ἀσφαλέςτερον καὶ ὀρθότερον περὶ τε τῶν παρόντων αὐτοῦ πραγμάτων, καὶ περὶ τῶν ὄρων τῆς προόδου, καὶ περὶ τῆς μελλούσης αὐτοῦ τύχης».

μήσαμεν, ἀλλὰ καὶ διὰ τοῦ θρησκευήματος, καὶ διὰ τοῦ πολιτεύματος καὶ διὰ προσεχέστερων πολιτικῶν συμφερόντων καὶ διὰ προσεχέστερας καταγωγῆς»⁴¹. Ὡστόσο, παρατηρεῖ ἄλλοῦ, ἂν καὶ ἡ Βυζαντινὴ περίοδος «στενότερον πάσης ἄλλης συνδέεται μετὰ τοῦ νέου Ἑλληνισμοῦ, διακείμεθα πολλάκις πρὸς αὐτὴν ὡς ἂν ἦτο ἀλλοτρία ἡμῶν. Ἐν τούτοις, εἴμεθα ἢ δὲν εἴμεθα γόνιοι ἄμεσοι τοῦ ἔθνους, τὸ ὁποῖον ἐπρωταγωνίστησεν ἐν τῇ Ἀνατολῇ κατὰ τοὺς μεσαιωνικοὺς χρόνους;... Ἀνάγκη λοιπὸν νὰ ὁμολογήσωμεν ὅτι ὁ νέος Ἑλληνισμὸς εἶνε γόνος τοῦ μεσαιωνικοῦ»⁴².

Ὁ Κ. Παπαρρηγόπουλος μελέτησε τὰ μεγάλα ἱστορικὰ προβλήματα τῆς ἱστορικῆς πορείας τοῦ Ἑλληνισμοῦ χωρὶς νὰ παραβλέψει τίς βαθύτερες δυνάμεις, ποὺ καθορίζουν τὴν ἐνότητα τοῦ ἔθνους. Χωρὶς νὰ παρασυρθῇ σὲ ἄγωνα πολεμικὴ κατὰ τῶν ἀντιπάλων θεωριῶν, ποὺ ἀμφισβητοῦσαν τὴ συνέχεια τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἀντέκρουσε τίς λανθασμένες ἀπόψεις ὑποβάλλοντάς τις στὸν κριτικὸ καὶ συστηματικὸ ἔλεγχον τῶν πηγῶν. Ἔτσι στὸ πρόσωπό του βρῆκε ὁ Fallmerayer τὸν πιὸ προικισμένο ἀντίπαλό του στὴν Ἑλλάδα καὶ ἡ Ἑλλάδα τὸν «ἐθνικὸ» ἱστορικὸ τῆς⁴³. Γιατὶ, ὅπως τονίζει ὁ Κ. Δημαρᾶς, «ὁ Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος ... παρουσίασε μὲ τὴν μεγαλοφυΐα του καὶ μὲ τὰ συγγραφικὰ του προσόντα αὐτὸ ποὺ τοῦ ἐζητοῦσε ἐκείνην τὴν ὥρα τὸ ἐθνικὸ συλλογικὸ σῶμα»⁴⁴.

Καὶ ὁ Σπυρίδων Ζαμπέλιος καὶ ὁ Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος ἀνταποκρίθηκαν μὲ τὸ ἔργο τους στὶς ἐθνικὲς ἐπιταγὲς καὶ στὴν ἰδεολογία τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας τοῦ καιροῦ τους^{44α}, ἀκολουθώντας τὸ ρωμαντικὸ ρεῦμα τῆς ἐποχῆς.

41. Βλ. ΔΗΜΑΡΑ, *Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος*, σελ. 206-218, τὸ σύνολο τοῦ κειμένου· τὰ παραθέματα στίς σελ. 206 καὶ 218.

42. Στὸ ἴδιο, σελ. 378 κ.έ., ἐναρκτήριο μάθημα τῆς 14 Ἰανουαρίου 1888, ὅπου τονίζεται ἡ σημασία τῶν Μέσων Χρόνων καὶ τοῦ Βυζαντίου στὴ διατήρηση τοῦ γένους.

43. ΒΕΛΟΥΔΗ, *Jacob Philipp Fallmerayer καὶ ἡ γένεση τοῦ ἐλληνικοῦ ἱστορισμοῦ*, σελ. 63 κ.έ.

44. ΔΗΜΑΡΑ, *Ἡ ἀνάσχεση τοῦ Διαφωτισμοῦ καὶ ὁ Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος*, σελ. 60.

44α. Πρβλ. Ν. ΣΒΟΡΩΝΟΥ, *Ἀνάλεκτα νεοελληνικῆς ἱστορίας καὶ ἱστοριογραφίας*, Ἀθήνα 1982, σελ. 75-83.

Μὲ τὸν Σπυριδῶνα Λάμπρο (1851-1919) παρατηρεῖται στροφὴ πρὸς τὸ θετικισμό. Ὁ Λάμπρος ἀγωνίστηκε μὲ τὴ σειρά του νὰ ἀποκαταστήσει τὴν ἐνότητα τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορίας καὶ νὰ προβάλλει τὴ φυσιογνωμία τοῦ Βυζαντίου, ἀλλὰ θεώρησε ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιὰ τὴ θεμελίωση τῶν βυζαντινῶν σπουδῶν τὴν ἀνίχνευση, συγκέντρωση, μελέτη καὶ ἔκδοση τῶν ποικίλων τεκμηρίων. Ἦδη τὸ 1878 στὸ *Εἰσιτήριο* εἰς τὸ μάθημα τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορίας ἐπισήμαινε ὅτι ἡ ἀκριβὴς ἀποτίμηση τοῦ Βυζαντίου τότε μόνο θὰ ἐπιτευχθῆ ὅταν ἐκδοθοῦν καὶ ἀξιολογηθοῦν οἱ σχετικὲς πηγές⁴⁵. Καὶ τὸ 1892 τόνιζε τὴν ἔλλειψη ὑποδομῆς καὶ τὴν ἀνάγκη σύγχρονης ἐκδοσης τῶν ἱστορικῶν πηγῶν, ποὺ θὰ ἀντικαθιστοῦσε τὴν ἤδη ξεπερασμένη σειρά τῆς Βόννης, καθὼς καὶ τὴν ἀνάγκη καταγραφῆς καὶ μελέτης τοῦ ἀρχεῖκου ὕλικου ποὺ ἀπόκειται στὰ μοναστήρια. Ἡ μελέτη τῶν ἐγγράφων, τῶν σφραγίδων, τῶν ἐπιγραφῶν καὶ τῶν νομισμάτων, ἡ συλλογὴ τῶν τοπωνυμίων, ἡ ἀξιοποίηση τῶν ἀξιολογικῶν κειμένων ἦταν ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιὰ τὴ συγκρότηση τῆς ὑποδομῆς, ποὺ θὰ ἐπέτρεπε στὴ Βυζαντινολογία νὰ ἀναχθῆ στὴ μελέτη γενικότερων καὶ οὐσιαστικότερων ζητημάτων τῆς Βυζαντινῆς ἱστορίας⁴⁶. Οἱ καίριες αὐτὲς ἐπισημάνσεις ὑποδηλώνουν, κατὰ τὴ γνώμη μου, ὅχι ὅτι ὁ Λάμπρος «προσανατολιζόταν πρὸς τὴ φιλολογία», ὅπως ὑποστηρίχθηκε⁴⁷, ἀλλ' ὅτι εἶχε συλλάβει σωστὰ τὸ θεμελιῶδες καὶ ἐπιτακτικὸ διεθνῶς ἐπιστημονικὸ αἶτημα τῶν Βυζαντινῶν σπουδῶν, ποὺ ἦταν ἡ ἔκδοση καὶ μελέτη τῶν ποικίλων πηγῶν. Γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτὸ ἐργάστηκε μεθοδικά. Ὁξὺτατος μελετητῆς ἐπὶ μέρους προβλημάτων μὲ παιδεῖα ἐκπληκτικὴ, μετάφρασε σημαντικὰ ἔργα Εὐρωπαϊκῶν ἱστορικῶν, ἐμπλουτισμένα μὲ πολυτιμὲς προσωπικὲς σημειώσεις, κρίσεις καὶ παρατηρήσεις, καὶ κυρίως ἐξέδωσε ἑκατοντάδες φιλολογικῶν καὶ ἀρχεῖκου πηγῶν⁴⁸.

45. ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΥ, *Λόγοι καὶ ἄρθρα 1878-1902*, Ἀθήνα 1902, σελ. 166 κ.έ.

46. SP. LAMPROS, «Byzantinische Desiderata», *BZ* 1 (1892), σελ. 185-201 (= «Βυζαντινὰ παραλειπόμενα», *Μικταὶ Σελίδες*, Ἀθήνα 1905, σελ. 362-384).

47. ΤΟΝΙΑ ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, «Ἡ πρώτη ἔδρα Βυζαντινῆς Ἱστορίας στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν», *Μνήμων* 15 (1993), σελ. 274.

48. Βλ. μεταξὺ ἄλλων τίς μεταφράσεις τῶν ἔργων: FR. GREGOROVIVUS, *Ἱστορία τῆς πόλεως τῶν Ἀθηνῶν κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας ἀπὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ μέχρι τῆς ὑπὸ*

Ἔτσι, παρὰ τὸ γεγονός ὅτι δὲν ἔδωσε ὀλοκληρωμένο συνθετικὸ ἔργο, ἀνακαίνισε τὴν ἔρευνα καὶ συνέβαλε ἀποφασιστικὰ στὴν ἀντικειμενικὴ γνώση τοῦ Βυζαντίου.

Ὁ Σπ. Λάμπρος, στοὺς προσανατολισμοὺς καὶ στὴν ἐπιστημονικὴ προσφορά του, ἀναμφίβολα ἐπηρεάστηκε ἀπὸ τὴν πορεία τῶν βυζαντινῶν σπουδῶν σὲ διεθνὲς ἐπίπεδο. Στὴν Εὐρώπη ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 19ου αἰ. καὶ τὶς ἀρχὲς τοῦ 20οῦ ἡ Βυζαντινολογία εἶχε ἐπιτύχει νὰ ἐπιβληθῆ ὡς αὐτοτελὴς ἐπιστημονικὸς κλάδος, κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τοῦ ἱστορισμοῦ, ποὺ ὑποστήριζε ὅτι κάθε ἐποχὴ, κάθε ἱστορικὴ προσωπικότητα, ὅποιοιδήποτε πολιτιστικοῦ κύκλου ἔχει τὸ ἴδιο δικαίωμα στὸ ἐνδιαφέρον τοῦ ἐρευνητῆ καὶ τοῦ κοινοῦ⁴⁹. Σ' αὐτὴ τὴν ἀντιμετώπιση τῶν βυζαντινῶν σπουδῶν ἰδιαίτερα συνέβαλε μὲ τὸ ἔργο του ὁ Α. Rambaud (1842-1905), ποὺ ὑποστήριξε ὅτι «τὸ Βυζάντιο ὑπῆρξε ἓνας ἀπὸ τοὺς οὐσιαστικοὺς συντελεστὲς τῆς ἀνάπτυξης τῆς ἀνθρωπότητας· ὑπῆρξε ὁ ἀπαραίτητος μεσάζων ἀνάμεσα στὴν Ἀσία καὶ τὴν Εὐρώπη, ἀνάμεσα στὸν ἀρχαῖο καὶ τὸ σύγχρονο κόσμος». Καὶ τόνισε ὅτι «Οἱ δεσμοὶ ποὺ ἐνώνουν τὸ παρὸν μὲ τὸ παρελθὸν εἶναι ἀκόμη πιὸ ὄρατοὶ στοὺς Ἕλληνας ἀπὸ ὅ,τι σὲ κάθε ἄλλο εὐρωπαϊκὸ ἔθνος»⁵⁰. Σταθμὸ στὴν ἀνάπτυξη τῶν Βυζαντινῶν σπουδῶν στὴν Εὐρώπη ἀποτελεῖ ἡ ἴδρυση τὸ 1892 τῆς ἑδρας Μέσης καὶ Νεώτερης Ἑλληνικῆς Φιλολογίας στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Μονάχου μὲ καθηγητὴ τὸν Κ. Krumbacher καὶ ἡ ἔκδοσις ἀπὸ τὸν ἴδιο τοῦ πρώτου βυζαντινολογικοῦ περιοδικοῦ, τῆς

τῶν *Τούρκων κατακτήσεως* (Ἀθήνα 1904), σὲ δύο τόμους, ὁ τρίτος περιλαμβάνει ἔγγραφα ποὺ ἐξέδωσε ὁ ἴδιος ὁ Λάμπρος. — W. MILLER, *Ἱστορία τῆς Φραγκοκρατίας ἐν Ἑλλάδι. 1204-1566*, 2 τόμοι (Ἀθήνα 1909-1910), μὲ προσθῆκες, χάρτες καὶ εἰκόνες. — G. SCHLUMBERGER, *Κωνσταντῖνος Παλαιολόγος καὶ ἡ Ἄλωσις τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Τούρκων* (Ἀθήνα 1914). Βλ. ἐπίσης τὸν Κατάλογο ἐλληνικῶν κωδίκων τοῦ Ἁγίου Ὁρους, τὴν ἔκδοσις ἐγγράφων ἀπὸ ἀρχεῖα τῆς Οὐγγαρίας, τῆς Μ. Βρετανίας, τοῦ Μονάχου κ.ἄ., ὅπως καὶ ἀρθρα του καὶ ἐκδόσεις πηγῶν στὸ *Νέο Ἑλληνομνημόνα* (1904-1920), περιοδικὸ ποὺ ὁ ἴδιος ἐξέδιδε. Βλ. κατάλογο τῶν δημοσιευμάτων του ὑπὸ ΚΑΛΛΙΟΠΗΣ ΓΙΟΤΣΑΛΙΤΟΥ, *NE* 14 (1917/1920), σελ. 145-260.

49. H. HUNGER, «Τὸ Βυζάντιο στὴν Εὐρωπαϊκὴ ἱστορικὴ σκέψη τοῦ 20οῦ αἰώνα», σελ. 366.

50. A. RAMBAUD, «Michel Psellos, philosophe et homme d'État byzantin au XIe siècle», *Études sur l'Histoire Byzantine*, Παρίσι 1912, σελ. 113. (Ἡ μελέτη ἐκδόθηκε γιὰ πρώτη φορὰ τὸ 1877 στὴ *Revue Historique*).

Byzantinische Zeitschrift, έκδοση που αποτελούσε αίτημα επιτακτικό τῶν καιρῶν⁵¹. Ὁ Krumbacher ἱδρυσε τὸ 1899 τὸ Βυζαντινὸ Σεμινάριο, πὸ ὑπῆρξε φυτώριο πολλῶν Ἑλλήνων βυζαντινολόγων. Παράλληλα, τὸ 1894 ὁ V. Vasiljevskij ἐκδίδει στὴν Πετρούπολη τὰ *Vizantijskij Vremennik* καὶ τὸ 1899 ἱδρύεται στὴ Σορβόννη ἔδρα Βυζαντινῆς Ἱστορίας μὲ καθηγητὴ τὸν Ch. Diehl⁵².

Οἱ διεθνεῖς τάσεις τῆς ἐπιστήμης εἶχαν ἄμεση ἐπίδραση στὴν πορεία τῶν βυζαντινῶν σπουδῶν στὴν Ελλάδα, οἱ ὁποῖες ταυτόχρονα ἐπηρεάστηκαν καὶ ἀπὸ τὴν πολιτικὴ τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου καὶ τὴ Μεγάλῃ Ἰδέα —προσεγγίζουμε καὶ μελετοῦμε μιὰ ἱστορικὴ περίοδο μέσα ἀπὸ τὴν ἐμπειρία καὶ τὰ αἰτήματα τοῦ καιροῦ καὶ τοῦ τόπου μας. Ἐτσι τὴ δεκαετία 1910-1920 ἱδρύθηκε ἡ ἔδρα Βυζαντινῆς Τέχνης καὶ Ἀρχαιολογίας στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν (1912), τὸ Βυζαντινὸ Μουσεῖο (1914), ἡ Ἑταιρεία Βυζαντινῶν Σπουδῶν (1918)⁵³. Ὡστόσο, προφανῶς ἐξ αἰτίας τῶν ἔντονων ἀντιδράσεων τοῦ Γ. Μιστριώτη καὶ τοῦ Γ. Χατζιδάκι, πὸ εἶχαν ταυτίσει τὶς βυζαντινές σπουδές μὲ τὸν δημοτικισμό, ἔδρα Βυζαντινῆς Ἱστορίας ἱδρύθηκε μόλις τὸ 1924, μὲ πρῶτο καθηγητὴ τὸν Κωνσταντῖνο Ἄμαντο⁵⁴. Δύο χρόνια ἀργότερα, τὸ 1926-27, ἱδρύθηκε ἔδρα Βυζαντινῆς Ἱστορίας καὶ στὸ νεοσύστατο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης μὲ πρῶτο καθηγητὴ τὸν Ἰω. Βογιατζίδη.

Ὁ Κ. Ἄμαντος (1874-1960) σὲ σειρὰ ἀξιόλογων μελετῶν, πὸ χαρακτηριστικὰ ὁ ἴδιος ὀνόμασε «γλωσσογεωγραφικά», ἔστρεψε τὴν προσοχὴ τῶν ἐρευνητῶν στὴ γεωγραφία καὶ τὴ γλῶσσα ὡς

51. Ἦδη τὸ 1886 ὁ Ρῶσος βυζαντινολόγος F. Uspenskij ἐπισήμαινε τὴν ἀνάγκη «να συναθροισθῶσι τὰ μέσα πρὸς καθοδήγησιν τῶν ἐπιστημονικῶν μελετῶν. Πρὸς τοῦτο δὲ ἀπαραίτητος εἶνε ἡ ἱδρυσις διεθνοῦς ἐταιρείας καὶ φιλολογικοῦ ὄργανου ἀναφερομένου εἰς τὰς βυζαντινὰς μελέτας»: *ΔΙΕΕ* 2 (1886), σελ. 551.

52. Βλ. ἀναλυτικὰ ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, «Ἡ πρώτη ἔδρα Βυζαντινῆς Ἱστορίας στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν», σελ. 257-8, 259 κ.έ., 262.

53. Στὸ ἴδιο, σελ. 265 κ.έ.

54. Στὸ ἴδιο, κυρίως σελ. 269 κ.έ., ὅπου ἀναλυτικὰ ἐκτίθενται τὰ σχετικὰ μὲ τὴ διαδικασία ἱδρυσης τῆς ἔδρας, οἱ ἀντιδράσεις καὶ ὁ ἰδεολογικὸς περίγυρος. Βλ. ἐπίσης ΔΙΚ. ΧΡΗΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, «Οἱ βυζαντινές σπουδές στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ Μεσοπολέμου», *Νέα Ἑστία* 1610 (1994), σελ. 983-991, μὲ καίριες ἐπισημάνσεις γιὰ τὸ ἔργο τῶν πανεπιστημιακῶν Δασκάλων ἱστορικῶν, ἀρχαιολόγων, φιλολόγων, νομικῶν.

σημαντικούς παράγοντες τῶν ἱστορικῶν δρωμένων⁵⁵ καὶ παράλληλα μελέτησε ἐθνολογικά καὶ οἰκονομικά θέματα καὶ φαινόμενα κοινωνικά, συνέδεσε τὸ Βυζάντιο μὲ τὴν ἀρχαιότητα καὶ σὲ σειρά μελετῶν ἀσχολήθηκε μὲ τὸν Ἑλληνισμό κατὰ τὴν Τουρκοκρατία⁵⁶.

Τὴν ἐποχὴ τοῦ Μεσοπολέμου δημοσιεύει τὰ πρῶτα του ἔργα ὁ Γιάνης Κορδάτος (1891-1961)⁵⁷. Ὁ Κορδάτος εἰσάγει τὴ μαρξιστικὴ μέθοδο στὴ μελέτη τῆς Ἱστορίας, ἀλλὰ «ἐφαρμόζει μὲ μηχανικὸ τρόπο τοὺς κανόνες τῆς μαρξιστικῆς μεθόδου καὶ ἐμφανίζει σχηματοποιημένο στὸ ἔπακρο τὸ κλασικὸ μαρξιστικὸ σχῆμα τῆς διαδοχῆς τῶν οἰκονομικοκοινωνικῶν συστημάτων» καὶ τῶν «ἱστορικῶν σταδίων» στὴν ἐξελικτικὴ πορεία τοῦ ἀνθρώπου⁵⁸. Ἔτσι, στὴν προσπάθειά του νὰ ἀνταποκριθῆ σὲ ἓνα προκατασκευασμένο σχῆμα, ὀδηγεῖται σὲ σχηματοποιήσεις καὶ ὑπεραπλουστεύσεις, ποὺ μερικὲς φορὲς φτάνουν στὴν παραποίηση τῶν πηγῶν καὶ σὲ βιασμό τῶν γεγονότων. Ὡστόσο, αὐτὸς εἰσήγαγε στὴν ἑλληνικὴ ἱστοριογραφία τὶς βασικὲς μαρξιστικὲς θέσεις, ποὺ ἂν ἐφαρμόζονταν σωστὰ θὰ μπορούσαν νὰ συμβάλουν στὴν καλλίτερη ἐρμηνευτικὴ προσέγγιση συναφῶν ἱστορικῶν γεγονότων⁵⁹. Μετὰ τὸν Β' Παγκό-

55. Βλ. π.χ. Κ. ΑΜΑΝΤΟΥ, «Ὁ γεωγραφικὸς παράγων εἰς τὴν Ἱστορίαν», *Μικρὰ Μελετήματα*, Ἀθήνα 1940.

56. Βλ. μετὰξὺ ἄλλων Κ. ΑΜΑΝΤΟΥ: Ὁ Ἑλληνισμὸς τῆς Μικρᾶς Ἀσίας κατὰ τὸν Μεσαίωνα, Ἀθήνα 1919· Μακεδονικά. Συμβολὴ εἰς τὴν Μεσαιωνικὴν Ἱστορίαν καὶ Ἐθνολογίαν τῆς Μακεδονίας, Ἀθήνα 1920· Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους, τόμ. 1-2, Ἀθήνα 1939-1947 (2η ἔκδ. 1953-1957)· Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν Βυζαντινὴν Ἱστορίαν. Τὸ τέλος τοῦ Ἀρχαίου κόσμου καὶ ἡ ἀρχὴ τοῦ Μεσαίωνος, Ἀθήνα 1933 (2η ἔκδ. 1950). Πρβλ. καὶ Ἀναγραφὴ Δημοσιευμάτων, ἐπιμελεῖα Φ. ΜΠΟΥΜΠΟΥΤΑΙΔΟΥ, *Εἰς Μνήμην Κ. Ἀμάντου*, Ἀθήνα 1960, σελ. ιζ'-μ'.— Γιὰ τὸν Κ. Ἀμαντο, τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο του, βλ. Δ. Α. ΖΑΚΥΘΗΝΟΥ, «Κωνσταντῖνος Ἀμαντος (1874-1960), Νεκρολογία», *ΕΕΒΣ* 29 (1959), σελ. 449-455.— Ν. ΤΩΜΑΔΑΚΗ, «Κωνσταντῖνος Ἰ. Ἀμαντος, 1874-1960, Βιογραφικὸν σημεῖωμα», *Εἰς Μνήμην Κ. Ἀμάντου*, Ἀθήνα 1960, σελ. ζ'-ιστ'.— Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑ, *Τὸ ἔργο τοῦ Κωνσταντῖνου Ἀμάντου. Λόγος ἐπιμνημόσυτος*, Ἀθήνα 1961.

57. Γ. ΚΟΡΔΑΤΟΥ, *Τὰ τελευταῖα χρόνια τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας*, Ἀθήνα 1932. Βλ. ἐπίσης *Ἀκμὴ καὶ παρακμὴ τοῦ Βυζαντίου*, Ἀθήνα 1953· *Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας*, τόμ. 1-2, Ἀθήνα 1959-1960.

58. Φ. ΗΛΙΟΥ, «Ἡ ἰδεολογικὴ χρῆσις τῆς Ἱστορίας. Σχόλιο στὴ συζήτηση Κορδάτου-Ζεύγου», *Ἀντί* 46 (1976), σελ. 6. Ὅσα παρατηρεῖ ὁ Φ. Ἡλιοῦ γιὰ τὴ μέθοδο ποὺ ἀκολούθησε ὁ Κορδάτος στὴ μελέτη τῆς Νεοελληνικῆς Ἱστορίας ἰσχύουν καὶ γιὰ τὴν Ἱστορία τοῦ Βυζαντίου.

59. Στὸ ἴδιο, σελ. 7-9. Γιὰ τὸν Γ. Κορδάτο βλ. καὶ Π. ΤΖΕΡΜΙΑ, *Μαρξισμὸς καὶ*

σμιο Πόλεμο γίνεται προσπάθεια από μαρξιστές επιστήμονες, με σημαντικότερο εκπρόσωπο τόν Ν. Σβορώνο, να ξεπεράσουν τα παλαιά προκατασκευασμένα σχήματα και να προτείνουν μια σύγχρονη «μαρξιστική αντίληψη τῆς Ἱστορίας», ὅπως διαμορφώθηκε στὴ σύγχρονη ἐποχὴ κυρίως στὴ Γαλλία.

Στὴν ἀνανέωση τῶν μεθόδων τῆς ιστοριογραφίας εἶναι πολὺ σημαντικὴ ἡ συμβολὴ τοῦ F. Braudel, ὅπως ἐπίσης καὶ τῆς Σχολῆς τῶν Annales, πού εἶχαν ἀπήχηση καὶ στὴν ἐλληνικὴ ἐπιστήμη. Ἦδη ἀπὸ τὸν 19ο αἰ. ἡ δυτικὴ ιστοριογραφία μὲ τὸν Michelet, τὸν Ranke, τὸν Fustel de Coulanges, εἶχε κατορθώσει νὰ ὑπερβῇ τὸν βραχὺ χρόνο τῆς «ἱστορίας τῶν γεγονότων» ἐπιχειρώντας νὰ ἐρμηνεύσει καὶ νὰ προβάλει τὸ σημαντικὸ ρόλο τῆς ἱστορίας τῶν θεσμῶν καὶ τῶν πολιτισμῶν. Τὶς τάσεις αὐτὲς συστηματοποίησε μεθοδολογικὰ καὶ διαμόρφωσε θεωρητικὰ ὁ F. Braudel μὲ τὴ θεωρία τῆς μακρᾶς διάρκειας⁶⁰. Ἡ Σχολὴ τῶν Annales, πού χρονολογεῖται ἀπὸ τὸ 1929 καὶ στὴν ὁποία ὁ Braudel ἔδωσε νέα πνοή, ἔστρεψε τὴν προσοχὴ τῶν ἐρευνητῶν στὴ μελέτη τῆς καθημερινῆς ζωῆς καὶ ἀνανέωσε τὴ θεματικὴ μὲ βάση τὸν ἄνθρωπο μέσα στὴν κοινωνία καὶ τὸ περιβάλλον. Πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι καὶ στὴν Ἑλλάδα ὁ Φαίδων Κουκουλὲς (1881-1956) ἀσχολήθηκε μὲ τὸν ἄνθρωπο στὴν καθημερινότητά του, μὲ τὸ ἀνώνυμο πλῆθος, ἀξιοποιώντας ὅλα τὰ εἶδη τῶν πηγῶν⁶¹. Ἡ συμβολὴ του ὑπῆρξε μεγάλη, γιατί πλούτισε ἀναμφίβολα τὴ γνώση μας σ' αὐτὰ τὰ θέματα, ἀλλὰ ἡ ἐξαντλητικὴ ἀνάλυση καὶ κυρίως ἡ ἔλλειψη θεωρητι-

ιστοριογραφία στὴν Ἑλλάδα. *Μιὰ κριτικὴ θεώρηση*, Ἀθήνα 1987, κυρίως σελ. 121-135, μὲ τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία. (Πρβλ. σελ. 122-129 γιὰ τὴ συμβολὴ τοῦ Γ. Σκληροῦ, πού ὀρισμένοι θεωροῦν ὡς εἰσηγητὴ τῆς μαρξιστικῆς θεωρίας στὴν Ἑλλάδα.) Πρβλ. Δ. Α. ΖΑΚΥΘΗΝΟΥ, «Ἡ ἐνότης τῆς Ἑλληνικῆς ιστορικῆς παραδόσεως», σελ. 949-956, ὅπου ἀπάντηση στὶς θέσεις, πού τὸ 1945 διατύπωσε ὁ Ν. Ζαχαριάδης στὸ 7ο Συνέδριο τοῦ Κομμουνιστικοῦ Κόμματος γιὰ τὴ Μεγάλῃ Ἰδέα καὶ τὴ γένεση τοῦ Νεώτερου Ἑλληνισμοῦ.

60. F. BRAUDEL, *Μελέτες γιὰ τὴν Ἱστορία. Συλλογὴ ἄρθρων*, ἑλλην. μετάφρ. Ὀντέτ Μπαρόν (ΜΝΗΜΩΝ, Θεωρία καὶ Μελέτες Ἱστορίας 4), Ἀθήνα 1986.

61. Φ. ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ, *Βυζαντινῶν Βίος καὶ πολιτισμὸς*, τόμ. 1-6, Ἀθήνα 1948-1955. Βλ. Ν. ΤΩΜΑΔΑΚΗ, «Φαίδων Κουκουλὲς», *ΕΕΒΣ* 23 (1953), σελ. ζ'-ιθ' καὶ τὴν ἐργογραφία του ὑπὸ Ι. Τ. ΠΑΜΠΟΥΚΗ, στὸ ἴδιο, σελ. κ'-λγ'. Πρβλ. ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, ὅ.π., σελ. 986-7.

κῆς ὑποδομῆς τὸν ἐμπόδισαν νὰ ἀναχθῆ σὲ γενικότερη θεώρηση.

Ἀμέσως μετὰ τὸν Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο παρατηρεῖται σημαντική ἀνθιση καὶ ἀνανέωση τῶν βυζαντινῶν σπουδῶν διεθνῶς καὶ στὴν Ἑλλάδα, καθὼς καὶ συνεργασία τῶν ἐπιστημόνων σὲ διεθνῆ κλίμακα. Σ' αὐτὸ καίρια συμβάλλουν τὰ διεθνῆ συνέδρια καὶ ἡ Διεθνῆς Ἑνωσις Βυζαντινῶν Σπουδῶν, ποῦ ἰδρύθηκε τὸ 1924 ἀλλὰ μόνον ἀπὸ τὴ δεκαετία τοῦ '50 δραστηριοποιήθηκε⁶². Ἀπὸ τότε ἡ εἰκόνα τοῦ Βυζαντίου πλουτίστηκε καὶ ἀνανεώθηκε. Πλουτίστηκε ἀπὸ τὴν ἔκδοση ἢ τὴν ἐπανέκδοση φιλολογικῶν καὶ διπλωματικῶν πηγῶν καὶ ἀπὸ τὴν ἀνάπτυξη συναφῶν βοηθητικῶν κλάδων: τῆς διπλωματικῆς, κωδικολογίας, σιγιλλογραφίας, ἐπιγραφικῆς, νομισματικῆς καὶ πρόσφατα τῆς ἱστορικῆς γεωγραφίας· ἐπίσης ἀπὸ τὴν ἔκδοση ἐργαλείων ἔρευνας, καταλόγων, *registes*, λεξικῶν⁶³. Ἡ θεματικὴ διευρύνθηκε μὲ τὴ μελέτη τῶν θεσμῶν, τῆς οἰκονομίας, τῆς κοινωνίας καὶ μὲ θέματα ἰδεολογίας. Καὶ παλαιότερα εἶχαν βέβαια ἀρχίσει νὰ μελετῶνται ἀνάλογα θέματα, κυρίως οἰκονομίας καὶ δικαίου, ἀλλὰ τώρα ἡ ἔρευνα εἶναι συστηματικότερη καὶ γίνεται ἀπὸ μιὰ νέα ὀπτική.

Τὶς βυζαντινὲς σπουδὲς στὴν Ἑλλάδα καὶ πρὶν ἀλλὰ κυρίως μετὰ τὸν πόλεμο σφραγίζει μὲ τὴν παρουσία, τὴν προσωπικότητα καὶ τὴ διεθνῆ ἀκτινοβολία του ὡς πανεπιστημιακὸς δάσκαλος, συγγραφέας καὶ ἐρευνητῆς ὁ Διονύσιος Ἀ. Ζακυθινός (1905-1993). Θετικιστῆς στὴ μέθοδο, ὑπῆρξε κατ' ἐξοχὴν πνεῦμα συνθετικὸ: παράλληλα μὲ τὴ μελέτη, λεπτομερῆ καὶ διεισδυτικὴ ἀνάλυση καὶ ἐρμηνεία τῶν πηγῶν, εἶχε τὴν ἱκανότητα, ὄχι μόνον στὰ γενικὰ ἔργα ἀλλὰ καὶ στὶς ἐπὶ μέρους μελέτες του, νὰ συλλαμβάνει τὸ σύνολο καὶ νὰ κατατείνει «εἰς καθολικὴν ἐρμηνείαν γεγονότων καὶ φαινο-

62. Βλ. Ν. ΤΟΜΑΔΑΚΗ, *Εἰσαγωγή εἰς τὴν Βυζαντινὴν Φιλολογίαν*, τόμ. 1, Ἀθήνα 1965, σελ. 193-194. Γιὰ τὶς δραστηριότητες τῆς Διεθνοῦς Ἑνώσεως βλ. τὸ *Bulletin d'Information et de Coordination de l'Association Internationale des Etudes Byzantines*. Πρέπει νὰ ἐξαρθῆ ἰδιαίτερα τὸ ἔργο τοῦ Δ. Ζακυθινοῦ ὡς γενικοῦ γραμματέα (1961-1971) καὶ προέδρου (1971-1976) τῆς Διεθνοῦς Ἑνώσεως, ὅπου ἐργάστηκε μὲ πνεῦμα ἀνανεωτικὸ καὶ ἔδωσε μεγάλη ώθηση στὶς βυζαντινὲς σπουδὲς σὲ διεθνὲς ἐπίπεδο.

63. P. LEMERLE, *Le monde de Byzance: Histoire et Institutions*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1978, σελ. ii.

μένων)⁶⁴, συνθέτοντας σέ μιὰ προσωπική πρωτότυπη σύνθεση ὅλη τὴν προγενέστερη γνώση καὶ ἐμπειρία. Στὸ πλουσιότατο συγγραφικό του ἔργο, ποὺ τὸ διακρίνει ἐξάίρετο προσωπικὸ ὕφος, ἀνα νέωσε καὶ διηύρυνε τὴ θεματικὴ: ἀκολουθώντας ὡς «θεμελιώδη μεθοδικὴν ἀρχὴν ... τὴν ἰσόρροπον ἀνάπτυξιν τῆς πολιτικῆς Ἱστορίας καὶ τῆς ἐσωτερικῆς Ἱστορίας...», θεώρησε «τὸ συμβεβηκὸς ὡς ἀρχικὴ μονάδα τῆς ἱστορικῆς συνθέσεως...». Ἀλλά, ὑπερβαίνοντας τὸν βραχὺ χρόνον τῶν «συμβεβηκόντων», ἐρεύνησε συνθετικὰ κάθε θέμα ποὺ ἀναφέρεται στοὺς πολιτικούς καὶ διοικητικούς θεσμούς, στὴν οἰκονομία, τὴν κοινωνία, τὴν Ἐκκλησία, τὰ ρεύματα τῶν ἰδεῶν καὶ τὴν παιδεία⁶⁵, ἐντάσσοντάς τα πάντα σέ γενικότερες συναρτήσεις. Παράλληλα μὲ τὴν ἔρευνα καὶ ἐρμηνεία τῶν γεγονότων, τὸν Ζακυθινὸ ἀπασχόλησαν τὰ μεγάλα προβλήματα τῆς ἱστορίας τοῦ Βυζαντίου, γι' αὐτὸ «τὴν ἔρευνάν του ἔστρεψε πρὸς τὰς τραχείας πραγματικότητας, αἱ ὁποῖαι διεμόρφωσαν τὸ Κράτος καὶ τὴν κοινωνίαν καὶ ὑπηγόρευσαν τολμηροὺς προσανατολισμούς· πρὸς τὰ μεγάλα κοινωνικὰ καὶ οἰκονομικὰ προβλήματα, πρὸς τὰς πνευματικὰς συγκρούσεις καὶ τοὺς παλμούς τῶν εὐρυτέρων ἀνθρωπίνων μαζῶν»⁶⁶.

Μὲ ἀφετηρία τὸ Βυζάντιο μελέτησε τὴν ἱστορικὴ πορεία τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ τόνισε τὴν ἐνότητά του ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα ὡς τοὺς νεώτερους χρόνους: «ἀπὸ τῆς ὑψηλῆς σκοπιᾶς τῆς Κωνσταντινουπόλεως προσεπάθησε νὰ θεωρήσῃ τὸ μεγαλειῶδες φαινόμενον τοῦ Ἑλληνισμοῦ»⁶⁷. Σὲ σειρά σημαντικῶν καὶ πρωτότυπων μελετῶν πρόβαλε, μὲ σπάνια ἑλληνικὴ παιδεία, τὴν ἀποφασιστικὴ συμβολὴ τοῦ Βυζαντίου στὴ διατήρηση τῆς κληρονομιάς τῆς ἀρχαιότητος καὶ στὴ γένεση τοῦ πολιτισμοῦ τῶν νεώτερων χρόνων: μελέτησε «τὸ βαθύτερον νόημα τῆς μεταβιβάσεως τῶν συνθετικῶν στοιχείων τοῦ ἀρχαίου κόσμου εἰς τὸν μεσαιωνικόν» καὶ «εἶδε τὸ Βυζάντιον ὡς συνάρτησιν καὶ προέκτασιν τῆς φθινοῦσης Ἀρχαιότη-

64. Πρβλ. π.χ. ΖΑΚΥΘΗΝΟΥ, *Μεσαιωνικά καὶ Νέα Ἑλληνικά*, σελ. ιε'.

65. Δ. Α. ΖΑΚΥΘΗΝΟΥ, *Βυζαντινὴ Ἱστορία, 324-1071*, Ἀθήνα 1972, σελ. 6.

66. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Βυζάντιον. Κράτος καὶ Κοινωνία. Ἱστορικὴ ἐπισκόπησις*, Ἀθήνα 1951, σελ. 6.

67. Στὸ ἴδιον, σελ. 6. Βλ. στὸν παρόντα τόμον τὴν ἐργογραφία του, ὅπου καὶ οἱ πολὺ σημαντικὲς συμβολές του γιὰ τὸν Ἑλληνισμό τὴν ἐποχὴ τῆς Τουρκοκρατίας.

τος και ως μέλος του συνόλου των δυνάμεων των μέσων αιώνων»⁶⁸.

Καθοριστική υπήρξε η συμβολή του Ζακυθηνού στη διευκρίνιση του χαρακτήρα του Βυζαντίου και των σχέσεων του Βυζαντινού πολιτισμού με τους πολιτισμούς της Ανατολής και της Ευρώπης. Γιατί, όπως παρατηρούσε ήδη το 1958, παρά τα νεώτερα επιτεύγματα της επιστήμης, «ή έρμηνεία του Βυζαντίου παρουσιάζει πολλά κενά, ο χαρακτήρ του πολιτισμού του άμφισβητείται, πλείσται δέ πλευραι της ιστορικής αυτού φυσιογνωμίας ή παραμένουν σκοτειναι ή προβάλλονται υπό έσφαλμένην προοπτικήν.» Τουτό όφείλεται όχι μόνον στην ανεπάρκεια ή τους σφαλερούς προσανατολισμούς της έρευνας, αλλά και στην ίδια τή φύση του Βυζαντινού κράτους και του Βυζαντινού πολιτισμού, που έμφανίζει πολλές σύνθετες μορφές και έχει ύποστη μεγάλες μεταμορφώσεις στην εξέλιξη του⁶⁹.

Με το συγγραφικό του έργο και τή διεθνή επιστημονική του παρουσία εργάστηκε για να άποκαταστήσει τήν εικόνα του Βυζαντίου. Ανέλυσε με έκπληκτική διεισδυτικότητα τά συστατικά στοιχεία που καθορίζουν το Βυζαντινό κράτος και τον Βυζαντινό πολιτισμό, τονίζοντας ότι «οί μεγάλοι πολιτισμοί δέν αναπτύσσονται έν κλειστῶ χώρῳ, αλλά δέχονται και άσκοῦν επίδράσεις» και έχουν τήν «πλαστική και άφομοιωτική ικανότητα» να ύποτάσσουν τά δάνεια στοιχεία και να άποτυπώνουν σ' αυτά τή σφραγίδα του πνεύματός τους. Αντέκρουσε τήν παλαιά αντίληψη, που αντιμετώπιζε το Βυζάντιο ως ένα άνατολικό κράτος, ως ένα μονολιθικό ιερατικό σύστημα· είδε και μελέτησε το Βυζάντιο, το Μεσαιωνικό Έλληνικό κράτος, σε συνάρτηση με τήν Ευρώπη και πρόβαλε τον ευρωπαϊκό και μεσογειακό χαρακτήρα του και τήν οίκουμενικότητα του

68. ΖΑΚΥΘΗΝΟΥ, *Βυζάντιον, Κράτος και Κοινωνία*, σελ. 5.

69. Δ. Α. ΖΑΚΥΘΗΝΟΥ, «Το Βυζάντιον μεταξύ Ανατολής και Δύσεως», *ΕΕΒΣ* 28 (1958), σελ. 367-368 (= *Etat-Société-Economie*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1973, άρ. III). Βλ. επίσης για το ίδιο θέμα Δ. Α. ΖΑΚΥΘΗΝΟΣ, «Byzanz und die europäische Einheit im Mittelalter», *International Jahrbuch* 4 (1955), σελ. 5-21· «La synthèse byzantine dans l'antithèse Orient-Occident», *Actes du Colloque International des Civilisations Balkaniques*, Σινάια 1962, σελ. 107-114· «Byzance: État National ou Multi-National?», *ΔΧΑΕ* 4/10 (1980-1981), σελ. 29-52.

Βυζαντινού πολιτισμοῦ⁷⁰. Ἦδη τὸ 1962 σημείωνε: «Τὸ Βυζάντιο καὶ ὁ βυζαντινὸς πολιτισμὸς ἀνήκουν στὴν εὐρωπαϊκὴ κοινότητα. Τὸ Βυζάντιο ἀνήκει στὴν εὐρωπαϊκὴ κοινότητα τοῦ Μεσαίωνα, γιὰτὶ ἐδράζεται πάνω στὰ θεμέλια τῆς Ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας, ὅπως αὐτὴ διαμορφώθηκε μετὰ τὴν ἐπαφὴ τῆς μετὰ τὴν ἑλληνιστικὴ Ἀνατολή, καὶ γιὰτὶ ἐνσαρκώνει τὸ ἰδεῶδες μιᾶς παγκόσμιας χριστιανικῆς ἀποστολῆς· γιὰτὶ ἡ οἰκονομία του ἀναπτύχθηκε στὰ πλαίσια καὶ σὲ συνάρτηση μετὰ τὴν εὐρωπαϊκὴ οἰκονομία· γιὰτὶ ἡ διαμόρφωση τῆς κοινωνίας του ὑποτάχθηκε στοὺς κανόνες τοῦ ἑλληνο-ρωμαϊκοῦ δικαίου· γιὰτὶ, στὸν τομέα τοῦ πνεύματος, εἶναι ὀφειλέτης ἀποκλειστικὰ τῆς ἑλληνικῆς ἐπιστήμης καὶ τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων καὶ γιὰτὶ ἡ πνευματικὴ καὶ καλλιτεχνικὴ του ἀκτινοβολία ὑπῆρξε τεράστια γιὰ τὴ Δυτικὴ Εὐρώπη. Τέλος τὸ Βυζάντιο ἀνήκει στὴν εὐρωπαϊκὴ κοινότητα γιὰτὶ, περισσότερο ἀπὸ μιὰ χιλιετία, ὑπερασπίστηκε τὴν Εὐρώπη καὶ ἀπάντησε μετὰ τρόπο «εὐρωπαϊκὸ» στὴν ξένη πίεση... Μετὰ τὴ συμβολὴ του στὸ μεσαιωνικὸ πολιτισμὸ καὶ τὴν Ἀναγέννηση, συνέβαλε στὴ διαμόρφωση τῆς Νεώτερης Εὐρώπης. Εἰδικότερα συνέβαλε στὴ γένεση τοῦ πατριωτικοῦ αἰσθήματος καὶ, ὅπως σωστὰ ἔχει εἰπωθῆ, ἀφοῦ μεταμόρφωσε τὸ ἀρχαῖο κράτος σὲ κράτος μεσαιωνικὸ, προετοίμασε τὴν ἄνοδο τοῦ ἑθνικοῦ κράτους. Μετὰ αὐτὴ τὴν ἔννοια, ἡ Βυζαντινὴ αὐτοκρατορία μπορεῖ νὰ κατέχει στὸν εὐρωπαϊκὸ κόσμον τὴ θέση μιᾶς ἀληθινῆς Πρωτο-Εὐρώπης, μιᾶς Πρωτο-Εὐρώπης ἐξαιρετικὰ σύγχρονης»⁷¹. Δὲν γνωρίζω νὰ ἔχει ἄλλοῦ διατυπωθῆ μετὰ περισσότερη ἐνάργεια καὶ πειστικότητά ὁ εὐρωπαϊκὸς χαρακτήρας τοῦ Βυζαντίου καὶ ἡ προσφορά του στὴ διαμόρφωση τοῦ πολιτισμοῦ τῶν Νεώτερων Χρόνων.

Ἄλλὰ τὸν Δ. Ζακυθινὸ ἀπασχόλησαν καὶ τὰ πνευματικὰ ρεύματα, ἡ κίνηση τῶν ἰδεῶν καὶ ἡ ἱστορία τοῦ πολιτισμοῦ γενικό-

70. ΖΑΚΥΘΗΝΟΥ, «Τὸ Βυζάντιον μετὰξὺ Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως», σελ. 398-399. Στὴ μελέτη (σελ. 368 κ.έ.) ἀναλύονται καὶ ἀνασκευάζονται οἱ ἀντιθέτες ἀπόψεις, ποὺ ὑποστήριζαν ὅτι τὸ Βυζάντιο ἦταν κράτος ἀνατολικὸ ἢ ἀσιατικὸ καὶ ὅτι ἡ Ἀνατολὴ καὶ ἡ Ἀσία ἔπαιξαν πρωταρχικὸ ρόλον στὴ διαμόρφωση τοῦ Βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ.

71. ΖΑΚΥΘΗΝΟΣ, «La synthèse byzantine dans l'antithèse Orient-Occident», σελ. 107-114.

τερα. Πνεῦμα καθολικό, με βαθειά γνώση όχι μόνο τῆς Βυζαντινῆς ἀλλὰ καὶ τῆς Εὐρωπαϊκῆς ἱστορίας, ἐρεῦνησε, γιὰ πρώτη φορά συστηματικὰ στὴν Ἑλλάδα, τὶς πνευματικὲς καὶ ἰδεολογικὲς τάσεις πού ἐκδηλώθηκαν στὴν Εὐρώπη καὶ ἐπισήμανε τὴν ἐπίδρασή τους στὴν ἱστορικὴ ἐπιστήμη καὶ στὴν Ἑλληνικὴ ἱστοριογραφία ⁷². Μὲ τὴν εὐρύτητα τοῦ πνεύματός του, ἀνοικτοῦ σὲ κάθε πνευματικὴ κίνηση πού μποροῦσε νὰ συμβάλει στὴν ἐξέλιξη τῆς ἐπιστήμης, πλούτισε τὴν προβληματικὴ καὶ τὴ θεματικὴ στὴν ἱστορικὴ ἔρευνα καὶ δημιούργησε Σχολή. Τὸ πολὺπλευρο ἔργο του καὶ ἡ ἐπιστημονικὴ του παρουσία ἀποτελοῦν σταθμὸ γιὰ τὶς βυζαντινὲς καὶ γενικότερα γιὰ τὶς ἱστορικὲς σπουδές.

Παράλληλα μὲ τὸ συνθετικὸ συγγραφικὸ του ἔργο, καθοριστικὴ ὑπῆρξε ἡ συμβολή του στὴ διαμόρφωση νέων ἐπιστημόνων. Τόσο ὡς πανεπιστημιακὸς δάσκαλος (1939-1970) ὅσο καὶ ὡς διευθυντῆς τοῦ Κέντρου Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν (1960-1975) προώθησε τὴν ἔρευνα σὲ διεθνὲς ἐπίπεδο καὶ μὲ τὴν ἐμπνευσμένη καθοδήγησή του δημιούργησε πλειάδα ἀξιόλογων βυζαντινολόγων. Οἱ μαθητές, συνεργάτες καὶ διάδοχοί του συνεχίζουν τὸ ἔργο του καὶ συμβάλλουν στὴν πρόοδο τῶν βυζαντινῶν σπουδῶν στὴν Ἑλλάδα καὶ στὸ ἐξωτερικό.

Στὰ ἑκατὸ καὶ πλέον χρόνια πού πέρασαν ἀπὸ τὸν Σπ. Ζαμπέλιο ὡς τὸν Διον. Ζακυθηνὸ ἡ Βυζαντινολογία στὴν Ἑλλάδα, ὅπως ἄλλωστε καὶ διεθνῶς, ἐξελίχθηκε, πλουτίστηκε καὶ ἀνανεώθηκε οὐσιαστικά. Στὴν ἐποχὴ τοῦ Ζαμπέλιου οἱ πρῶτες γενναῖες προσπάθειες τῶν Ἑλλήνων ἱστορικῶν ἀποσκοποῦσαν στὴν ἀποκατάσταση τοῦ Βυζαντίου καὶ τῆς ἱστορικῆς ἐνότητας τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Στὴν ἐποχὴ μας ἡ ἑλληνικὴ βυζαντινολογικὴ ἐπιστήμη κατέχει ξεχωριστὴ θέση διεθνῶς, μὲ ἔδρες σὲ ὅλες τὶς Φιλοσοφικὲς Σχολές τῆς χώρας καὶ κέντρα ἐρευνητικὰ μὲ διεθνῆ συνεργασία καὶ ἀπήχηση. Σ' αὐτὴ τὴν ἐξέλιξη ἀποφασιστικὴ ὑπῆρξε ἡ συμβολὴ τοῦ μεγάλου Δασκάλου Διονύσιου Ζακυθηνοῦ.

72. Σὲ ὅσα ἀναφέρονται ἐνδεικτικὰ παραπάνω, σημ. 1, προσθέτω Δ. Α. ΖΑΚΥΘΗΝΟΥ, *Εἰσαγωγή εἰς τὴν Ἱστορίαν τοῦ Πολιτισμοῦ*, Ἀθήνα 1955².